

Mısır Fâtımî Devleti'nde 525/1131 Yılında Dört Kadı Ataması, Yeni Bir Değerlendirme*

Appointment of Four Judges in Fâtimid Egypt in 525/1131, A New Interpretation

İrfan İnce¹

*Yazıyı okuyarak gerekli uyarılarda bulunan Muammer İskenderoğlu ve Fuat Aydın'a teşekkür ederim.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
İrfan İnce (Dr. Öğr. Üyesi),
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
E-posta: irfan.ince@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9823-2130

Başvuru/Submitted: 31.05.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.08.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
19.08.2024
Kabul/Accepted: 18.09.2024

Atf/Citation: İnce, İrfan. Appointment of Four Judges in Fâtimid Egypt in 525/1131, A New Interpretation. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/2, (Eylül 2024): 501-528.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1493803>

ÖZ

Fâtımî Devleti hâkimiyeti altındaki Mısır'da 525/1131 yılında ikisi Şii ikisi Sünnî olmak üzere dört kadı atandığı bilgisi, bunun Fâtımî Devleti'nin hem sosyopolitik hem de fıkıh tarihine ışık tutuyor olması sebebiyle modern araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bilgiyi olaydan muhtemelen yarım asır sonra not eden yerel kaynağımız bu düzenlemeyi İslam milletinde benzeri görülmemiş bir hadise olarak niteler. Bu değerlendirme modern araştırmalarda söz konusu tarihi bilginin yorumu konusunda da yönlendirici olmuştur. Haber kadıların önerine getirilen davalara bakma konusunda herhangi bir sınırlamadan söz etmez ancak kadıların miras konusundaki yetkilerini ayrıca vurgular. Özellikle miras hukuku konusunda Şii ve Sünnî öğretilerin ayrıştığı temel bazı hükümlerin Fâtımîler'in imamet anlayışıyla sıkı bir şekilde ilişkilendirildiği ve bu yüzden Fâtımîler'in özellikle Mısır hâkimiyetinin ilk dönemlerinde miras konusunda katı bir tutum sergiledikleri bilinmektedir. Bu yönüyle söz konusu bilgi Fâtımî yargı sistemi, büyük bir bölümü Sünnîler'den oluşan Mısır toplumunda Şii hukukunun uygulanış şekli ve nihayet sosyopolitik bağlamla ilgili önemli ipuçları içerir. Olayın gerçekleştiği dönemle ilgili kaynakların sınırlı olması bir taraftan bu bilginin değerini artırırken diğer taraftan onun yorumunu da güçleştirir. Bu tarihi bilgiyi en geniş şekliyle Allouche 1985'te yayımladığı bir makalede ele almış ve bu atamanın siyasi saikleri, atanan kadıların statüsü ve kimliklerini sınırlı sayıda kaynaklar çerçevesinde açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Sonraki literatürde Allouche'un yazısına birçok yazar tarafından atıf yapılmış, ancak Allouche'un temel yorumlarıyla ilgili farklı bir değerlendirme teklif edilmemiştir. Bu incelemede öncelikle Allouche'un dikkate almadığı bir konu olan söz konusu bilginin temel kaynağı meselesini ele aldık. Ardından bu bilginin ana metne nasıl yerleştirildiğini göstermeye çalıştık ve bunun atanan kadıların kimlikleri, atamanın yargı sistemi içindeki niteliği ve sosyopolitik saiklerine dair aklı getirdiği soruları yeniden değerlendirmeye çalıştık. Bu çerçevede Allouche'un kaynak okumasındaki önemli eksiklik ve hatalara işaret ettik, cevaplamaya çalıştığı sorularla ilgili bu araştırmada ulaşılan sonuçlar çerçevesinde farklı değerlendirmeler teklif ettik.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İslam Hukuku Tarihi, Fâtımî Yargı Düzeni, Kâdilkudât, Dört Kadı Ataması, Hukuki Çoğulculuk, Fâtımî Devleti'nde Hukuk ve Siyaset

ABSTRACT

The appointment of four judges in the Fatimid state in 525/1131 was significant enough to prompt an anonymous source to document it, and it was later taken up by modern scholars, who speculated about its meaning in its historical context. This event offers valuable insights into the Fāṭimid socio-political history and the history of Islamic law. Notably, two of these judges were from two Shī'a schools and the other two from two Sunnī schools. A local source, writing approximately half a century after the event, described it as an unprecedented occurrence in the Muslim community. While the exact implications of this statement remain ambiguous, modern scholars have found it both intriguing and instructive in their interpretations. The appointment record does not specify any restrictions on the jurisdiction of judges concerning cases they can adjudicate. However, their authority over inheritance matters was emphasized. Certain fundamental rulings where Shī'a and Sunnī doctrines diverged were associated with the Fāṭimid conception of imāmate. For the same reason, the Fāṭimid Rulers adopted a stringent stance on these matters during the early stages of their rule in Egypt. Therefore, this information provides significant insights into the Fāṭimid judicial system, the application of Shī'a law in a predominantly Sunnī Egyptian society, and the socio-political context of its enactment. Conversely, the limited availability of historical sources from this period enhances the value of this information and, while at the same time, complicates its interpretation. Allouche was the first researcher to explore this historical information extensively, attempting to determine the political motivations behind the appointments and the status and identities of the appointed judges within the constraints of limited sources. Subsequent literature frequently referenced Allouche's work, but no alternative interpretations were proposed. In this paper, I first address a question overlooked by Allouche by identifying the primary source of this historical information. I try to demonstrate how this isolated piece of knowledge was integrated into the main text, which significantly contributed to difficulties in its interpretation. Subsequently, I examine Allouche's method of using the sources, highlight significant gaps and errors in his source analysis, and suggest revisions for his evaluation of the main questions he tried to answer.

Keywords: Islamic Law, History of Islamic Law, Fāṭimid Judicial System, Chief Qāḍī, Appointment of Four Qāḍīs, Legal Pluralism, Law and Politics in Fāṭimid Egypt

EXTENDED ABSTRACT

The appointment of four judges in Egypt under the Fāṭimid State in 525/1131, two of whom were from Shī'a and two from Sunnī schools of law, has drawn the interest of researchers due to its significance for both Fāṭimid socio-political history and Islamic jurisprudence. Our anonymous local source, noting this information approximately 50 years after the event, described it as an unprecedented occurrence in the Islamic nation. Although there is no mention of any restriction on judges regarding cases brought before them, their equal authority in matters of inheritance is emphasized. This is particularly noteworthy because some fundamental rulings of inheritance law where Shī'a and Sunnī doctrines diverge are closely linked to the Fāṭimid concept of imāmate. However, historical sources concerning the period during which this event occurred are limited. Consequently, this information, which provides significant insights into the Fāṭimid judicial system, the implementation of Shī'a law in the predominantly Sunnī Egyptian society, and the socio-political situation, becomes even more interesting and intriguing. Allouche examined the subject comprehensively and attempted to analyze in detail the political motives behind the appointments, the status and identities of the appointed judges. Later authors referred to Allouche's article, but no alternative assessments were proposed. According to Allouche, the primary political motive behind these appointments was as follows: This appointment was

part of Ibn al-Afḍal's (d. 526/1131) actions to declare the end of the Fāṭimid caliphate and the shift in the state's ideology. Specifically, the Ismā'īlī monopoly in the judiciary was abolished. Ibn al-Afḍal took advantage of the political uncertainty that arose due to the death of Caliph Āmir (d. 524/1130) and the absence of a known male heir. He imprisoned 'Abdumajīd (later Caliph Ḥāfīz, 526-544/1132-1149), who had previously declared himself the heir apparent (*waliyyu 'l-'ahd*), removed his name from the Friday sermon (*khutbah*), and minted coins in the name of the expected imam, implying a shift in the state's allegiance to the Twelver Shī'a to which Ibn al-Afḍal belonged.

Allouche considers that each of the four judges, described merely as judges in the source, was actually a chief judge. He bases this on a comparison with the newly established system of the Mamlūk era, made by Ibn Muyassar (d. 677/1278), who transmitted this unique information in his book *Akhbar*. In Allouche's view, this interpretation aligns with Ibn al-Afḍal's political agenda, whose main objective was to equate Imāmī Law, his own madhhab, with the Ismā'īlī Law, thus representing the new ideology of the state with an Imāmī chief judge. However, according to him, this interpretation simultaneously creates some problems that require resolution. Because at the time of the appointment, the previously appointed chief judge, al-Qaysarānī, was still in office. This implies that with the newly appointed four *qāḍīs* there were five chief judges, two of whom representing Ismā'īlī madhhab, serving simultaneously: al-Qaysarānī, representing the Fāṭimid state's Ismā'īlī madhhab, and the four judges appointed by Ibn al-Afḍal, representing the Ismā'īlī, Imāmī, Mālikī, and Shāfi'ī madhhabs. Allouche attempted to resolve this problem by suggesting a potential scribal error regarding the names of the judges. He posits that the Imāmī judge mentioned among the four newly appointed might actually be the same person as the existing chief judge, al-Qaysarānī. Thus, Ibn al-Afḍal must have reappointed the incumbent al-Qaysarānī as the chief judge representing the Imāmiyya. He believed that the good relations between al-Qaysarānī and Ibn al-Afḍal, as suggested by the information available in the sources, would support this interpretation. However, there are strong arguments against this interpretation, and it seems that Allouche did not sufficiently address the issues arising from this. First, Allouche did not consider that the sources clearly indicated that al-Qaysarānī was actually a Shāfi'ī. For sure, one can argue that numerous instances exist of Sunnīs being appointed to the position of chief judge in the Fāṭimid state. Therefore, it is not impossible that al-Qaysarānī, despite being a Shāfi'ī, served as the Ismā'īlī chief judge for a period and was later appointed as the Imāmī chief judge because of his close ties with the ruling power amidst the political changes. However, a more careful examination of the identities of the other four judges on the list indicates that each of these individuals was more suitable for Ibn al-Afḍal's political objectives and could not be replaced by al-Qaysarānī. Al-Qaysarānī did not possess the necessary qualifications for the office of *qāḍī*, as indicated by contemporary sources. His appointment to the position of chief judge before this event was primarily due to his prestigious status as a Cairo elite, rather than his

legal expertise. In contrast to al-Qaysaranî's background, each of the individuals named in the appointment of the four judges was esteemed within their respective religious groups for possessing the qualities of a judge. Viewed in this light, the appointment of these four judges underscores Ibn al-Afdal's need for support from the Cairo elites, military groups and broader segments of the population in the delicate situation in which he assumed power, as well as the constraints on his authority. Therefore, the information available in the sources can be interpreted as follows: Following the coup in 525/1131, al-Qaysaranî retained his high-level administrative powers and, in particular, his authority to oversee grievance cases (*mazālim*) as the chief judge. The remaining four judges were appointed with the authority to adjudicate civil cases in accordance with their respective madhhabs. Hence, the claim of a scribal error in the information provided by the sources arises from an incomplete and improper reading of the sources. The use of the term *qāḍī al-quḍāt* in the sources in this context is also misleading, as evidenced by examples in which *qāḍīs* described as *chief qāḍī* in annals or other historical sources were named in official records as *nāib* or *wakīl* of the vizier.

Giriş

Fâtımî Devleti Halife Âmir'in (494-524/1101-1130) öldürülmesinin ardından ikinci büyük hilâfet krizini yaşar. Âmir'in bilinen bir erkek evlat bırakmaması sebebiyle çıkan belirsizlik ve kargaşa ortamında güçlü vezir Bedr el-Cemâli'nin (ö. 473/1058) torunu ve onun halefi Efdal'in oğlu İbnü'l-Efdal (ö. 526/1131) askeri grupların da desteğiyle fiili gücü ele geçirir ve hemen ardından Şîa'nın iki farklı kolundan biri İsmâîlî diğeri İmâmî, Sünnî mezheplerden ise biri Şâfiî diğeri Mâlikî olmak üzere dört kadı atar.¹ İbnü'l-Efdal bir yıl sonra öldürülür. İbnü'l-Efdal'in söz konusu dört kadı ataması bu bilginin sonraki nesillere ulaşmasını sağlayan İbn Müyesser'in (ö. 677/1278) kaynağının dikkatini çekmiş olmalıdır. Küçük bir kâğıda yazılarak muhafaza edildiği anlaşılan bu bilgi notunun kime ait olduğu bilinmemektedir; ancak notun sahibi bu olayı "İslam milletinde benzeri görülmemiş bir hadise" yorumunu ekleyerek kaydetmeye değer bulmuştur.² Adı geçen dört mezhep olayın gerçekleştiği dönemde niteliğini tam olarak kestirememekle birlikte Mısır toplumunun yüksek kesimleri, askeri gruplar ve halk arasında geniş müntesip kitlesi bulunduğunu kabul edebileceğimiz mezheplerdir. Allouche 1985 yılında yayınladığı makalesinde söz konusu dört kadı atamasıyla ilgili kaynaklarda yer alan bilgiyi incelemiş, düzenlemenin politik saikleri, aktörleri ve dört kadının statüsü ile ilgili değerlendirmeler yapmış, atanan kadıların kimlikleriyle ilgili kaynaklarda verilen bilgide yanlışlık olduğunu öne sürmüştü ve bu yanlışlığı tashih etmeye çalışmıştır.³ Makale sonraki literatürde konuyla ilgili temel bir başvuru kaynağı olarak, zaman zaman hatalı veya yazarın amacını aşan yorumlar eklenerek alıntılanmıştır.⁴ Allouche'un yukarıda işaret edilen sorulara verdiği cevap ve yorumları eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutan bir çalışma tespit edemedik. Yakın zamanda yayınlanan Fâtımî Devleti'nde yargı sistemini konu edinen geniş bir incelemede Yaacov Lev söz konusu atamada adı geçen dört kadının kimlikleri konusunda "eleştirel" bir değerlendirme için okuyucuyu Allouche'un yazısına yönlendirir.⁵

- 1 Makrîzî *Hital*'ta atanan dört kadıyı bu şekilde tasnif eder. Takiyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutâti ve'l-âsâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/166.
- 2 Bu bilginin kaynağı konusunu aşağıda geniş bir şekilde ele alacağız.
- 3 Adel Allouche, "The Establishment of Four Chief Judgeships in Fâtimid Egypt", *Journal of the American Oriental Society* 105/2 (1985), 317–20.
- 4 Jackson dört kadı atamasıyla ilgili Allouche'a atıfta bulunur. Ancak kaynakların (Makrîzî ve İbn Hacer) ısrarlı bir şekilde uygulamanın İbnü'l-Efdal'in öldürülmesinden sonra iptal edildiği bilgisinden hareketle yürürlüğe girmesinden yaklaşık bir yıl sonra kaldırıldığını söylemesine rağmen, herhangi bir dayanak göstermeksizin "bunun [çoklu kâdilkudâtlik düzeninin] Şâfiî fakihî Sadrüddîn b. Derbâs'ın tek kâdilkudât olarak atanmasına kadar devam ettiğini" söyler. Sherman A. Jackson, "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlûk Egypt", *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995), 52–65. Erol, Allouche'u kaynak vererek kadıların statüsüyle ilgili aksi istikamette bir değerlendirmede bulunur ancak bu yorumu gerekçelendirmez. Burak Gani Erol, "Memlûklerde Dört Mezhep Başkâdılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 87 (September 2018), 73-87. Gökhan ve Çakır'ın kaleme aldıkları bir başka çalışmada benzer şekilde Uzun tarafından yapılan yeni bir yayımda da aynı durum karşımıza çıkar. Bununla birlikte söz konusu yazarların görev yapan baş kadıyı İsmâîlî olarak nitelendirme konusunda Allouche ile aynı düşüncede olduğu anlaşılmaktadır. krş. İlyas Gökhan, Ömer Faruk Çakır, "Sultan ve Başkadı: Baybars'ın Hukuk Reformu" *Tarihçi* 1/1 (Ocak 2021), 153-165; Kâzım Uzun, "Memlûklerin İlk Asrındaki Mezhepler Arası Çekişmeler Bağlamında Necmeddin Et-Tarsûsî'nin Tuhfetü't-Türk'üne Dair Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 17 (2023), 33-56.
- 5 Yaacov Lev, *The Administration of Justice in Medieval Egypt: From the Seventh to the Twelfth Century* (Edinburgh:

Aşağıda gösterileceği gibi 525/1131 yılında gerçekleşen dört kadı atamasıyla ilgili kısa bilgi, kaynaklardaki diğer bilgilerle uzlaştırılması gereken, Allouche'un da cevap bulmaya çalıştığı bazı belirsizlikler içerir. Bu bilginin sonraki nesillere ulaşması Mısır tarihi üzerine bir eser kaleme alan İbn Müeyesser sayesinde olmuştur. İbn Müeyesser söz konusu eserini yazarken günümüze ulaşmayan çok sayıdaki Fâtımî dönemi tarih eserlerini kullanmış ve eserinde olayları yıllara göre anlatmıştır. İbn Müeyesser'in eseri günümüze Makrîzî'nin geniş alıntılar şeklinde istinsah ettiği bir metin hâlinde kısmi olarak ulaşmıştır.⁶ Dört kadı atamasıyla ilgili bilgi konusunda İbn Müeyesser'in kaynağı, olayları yıllara göre kaydeden tarih eserleri (yıllıklar) değil, yukarıda işaret edildiği gibi tesadüfen bulunmuş küçük bir bilgi notudur. İbn Müeyesser bu bilgi notunu büyük oranda yıllıkları kullanarak hazırladığı anlaşılabilir eserinin ilgili bölümüne yerleştirir. Bu hâliyle söz konusu bilgi, olayların bağlamıyla ilgili bilgiler verme konusunda daha cömert olan yıllıklardan alınmış bilgiler içinde bağımsız bir şekilde yer alır. Bu durum Allouche'un açıklık getirmeye çalıştığı belirsizliklerin en önemli nedenini teşkil eder. Yazıda öncelikle Allouche'un üzerinde durmadığı dört kadı ataması bilgisinin kaynağı meselesini detaylı bir şekilde ele alacağız. Bunu düzenlemeyle ilgili Allouche'un yorumunun özeti ve düzenlemenin saikleri, atanan dört kadının kimlikleri ve yargı düzeni içindeki statüsüyle ilgili değerlendirmelerinin analizi takip edecek. Ardından Allouche'un cevap bulmaya çalıştığı sorularla ilgili kendi değerlendirmelerimiz yer alacak.

1. 525/1131 Yılındaki Dört Kadı Ataması Bilgisinin Kaynağı

Konuyla ilgili temel kaynağımız İbn Müeyesser'dir (ö. 677/1278). İbn Müeyesser'den daha erken bir tarihte yazan İbn Zâfir (ö. 613/1216)⁷ ve en erken 648/1250 yılında yazdığı anlaşılabilir Ali er-Revhî bu olaydan söz etmez.⁸ İbn Dânyâl'in (ö. 710/1311) Mısır kâdilkudâtlarını sıraladığı şiiirinde de 525/1131 tarihinde gerçekleşen dört kadı atamasına karşılık gelecek bir bilgi bulunmaz.⁹ Kaynaklarımız içinde Makrîzî'den (ö. 845/1442) önce bu bilgiyi İbn Müeyesser'den nakleden en eski yazar Nüveyrî'dir (733/1333).¹⁰ Bu iki yazar dışında İbn Müeyesser'in eserini doğrudan kullandığı söylenebilecek diğer önemli yazarlar İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî'dir (ö. 911/1505). Bu bilgiyi nakleden kaynaklarda dikkat çeken önemli

Edinburgh University Press, 2020), 150.

- 6 Eser Eymen Fuâd Seyyid tarafından baş kısmına eser ve yazar hakkında geniş bir inceleme eklenerek neşredilmiştir. bk. Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır li'bn Müeyesser: intekahû Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî*, thk. Eymen Fu'âd Seyyid (Kahire: el-Ma'hadü'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye [Institut Français d'Archeologie Orientale], 1981). Metnin devamında eser "İbn Müeyesser, *Ahbâr*" şeklinde zikredilecektir.
- 7 İbn Zâfir Cemâlüddîn Ali. *Ahbâru'd-düveli'l-münkaḩı'a*. thk. Andre Ferre. Kahire: el-Ma'hadü'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye [Institut Français d'Archeologie Orientale], 1972.
- 8 Ali b. Ebû Abdullâh er-Revhî, *Bülgatü'z-zürefâ fi zikrâ tevârîhi'l-hulefâ*, thk. Muhammed Zeynhum Muhammed Azb (Portsaid: Mektebetü's- Sekâfeti'd-Dîniyye), 161-163.
- 9 Şiir İbn Hacer'in *Ref'u'l-ısr* adlı eserinin başında alıntılanır. İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'u'l-ısr an kuḩâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998), 4-21.
- 10 Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002), 28/297.

bir husus İbn Müeyesser'in elimize ulaşan şekliyle *Ahbâru Mısır* metninde 525/1131 yılı başlığı altında kaydedilen tek bilginin İbnü'l-Efdal'in dört kadı ataması olmasıdır. Nüveyrî ve olayları tarih sırasına göre anlattığı eseri *İtti 'âz*'da Makrîzî (ö. 845/1442) aynı bilgiyi kaydederler. Ancak her ikisi de kaynaklarda açıkça 525/1131 yılına tarihlenen başka bir bilgi bulunmadığı için olsa gerek bu tarihe ait olaylar içinde başka bir bilgiye yer vermezler. Hâlbuki hem *Ahbâru Mısır* hem *İtti 'âz*'da bir sonraki yıl İbnü'l-Efdal'in öldürülmesi ve bunu takip eden olaylar ayrıntılı bir şekilde yer alır.¹¹

525 yılına dair *Ahbâru Mısır* metni şu şekildedir:

“525 yılı: Bu yılda Ebû Ali Ahmed b. el-Efdal yargı (hüküm) konusunda her biri kendi mezhebine göre hüküm vermek ve mirası paylaştırmak üzere dört kadı tertip etti: Şâfiî kadısı Fakih Sultan b. Reşâ, Mâlikî kadısı el-Lübni, İsmâilî kadısı Ebü'l-Fazl b. el-Azrak ve İmâmî kadısı İbn Ebî Kâmil idi. Bunun benzeri [daha önce] asla duyulmadı.”¹²

Nüveyrî “Bunun benzeri [daha önce] asla duyulmadı” ifadesi dışında yukarıdaki metni küçük değişikliklerle nakleder, kadınların adları ise tamamen aynıdır.

Süyûtî, kaynak olarak zikrettiği İbn Müeyesser'in eserini *Târîhu Mısır* şeklinde adlandırarak alıntılar. Süyûtî'nin kaydettiği metin, metinde geçen ilk isimle ilgili küçük bir değişiklik (Ebû Ali yerine Ebû Ahmed) ve Lübni'nin adıyla ilgili bazı ilaveler dışında yukarıdaki metinle büyük oranda örtüşür. Süyûtî'nin alıntısı İbn Müeyesser'in bunun bizzat kendi döneminde dört kadı ataması uygulamasıyla benzerliğine işaret ettiği cümlesiyle sonlanır:

“İbn Müeyesser şöyle dedi: 525 yılında Ebû Ahmed b. el-Efdal yargı (hüküm) konusunda her biri kendi mezhebine göre hüküm vermek ve mirası paylaştırmak üzere dört kadı tertip etti: Şâfiî kadısı Sultan b. Reşâ, Mâlikî kadısı Ebû Muhammed Abdülmevlâ b. el-Lübni, İsmâilî kadısı Ebü'l-Fazl b. el-Azrak ve İmâmî kadısı İbn Ebî Kâmil. Bunun benzeri duyulmadı. İbn Müeyesser şöyle dedi: İçinde bulunduğumuz bu asrımızda dört mezhep üzerine dört kadı ataması başladı (*teceddede*). *İntehâ*.”¹³

Makrîzî'nin *İtti 'âz*'daki metni kadınların isimlerinin daha ayrıntılı bir şekilde verilmesi dışında *Ahbâr* metniyle neredeyse aynıdır. *Ahbâr* metni ve İbn Müeyesser'i doğrudan alıntılamanın kaynaklarla mukayese edildiğinde isimlerle ilgili bu ayrıntıların Makrîzî'ye ait olduğu anlaşılabilir. Bu bilgiler içinde kaynak metinde İbn Ebî Kâmil şeklinde geçen İmâmî kadıyla ilgili olanı konumuz açısından önemlidir. Bunu aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Makrîzî'nin kadınların isimleriyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

“Şâfiî kadısı: Sultân b. İbrâhîm b. el-Musellem b. Reşâ
Mâlikî kadısı: Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebû Muhammed Abdülmevlâ b. Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Lübni el-Mâlikî
İsmâilî kadısı: Ebü'l-Fezâ'il Hibetullâh b. Abdullâh b. Hasan b. Muhammed el-Kâdi Fâhru'l-Ümenâ *el-ma'rûf bi-l-bni*'l-Ezrak

11 Krş. İbn Müeyesser, *Ahbâr*, 114-118. Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, *İtti 'âzû'l-hunefâ bi-ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyinel-hulefâ*. thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed (Kahire: el-Meclisü'l-Âlâ li's-Şüni'l-İslâmiyye, 1416/1996), 3/142-147.

12 İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 114-115.

13 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâzara fî tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabıyye, 1387/1967), 2/165.

İmâmî kadısı: el-Kâdî el-Mufaddal Ebü'l-Kâsım İbn Hibetullâh b. Abdullâh b. el-Hasan b. Muhammed b. **Ebî Kâmil**.¹⁴

İbn Hacer dört kadı arasında adı geçen İbn Reşâ Sultân'ın biyografisinde İbn Müyesser'i, onun bu bilgiyle ilgili kaynağına dair ifadeleriyle birlikte alıntılar. Bu alıntı İbn Müyesser'in kaynağını bizzat onun kaleminden nakletmesi sebebiyle önemlidir. İbn Hacer'in alıntı metni şu şekildedir:

“İbn Müyesser şöyle dedi: Kamâlüddîn Ahmed İbn [!] es-Sâhib Fahrüddîn el-E'azz İbn Şükr [648-669]¹⁵ bana şöyle dedi: Dayım İmâd İbn Ahî el-Alem'in [558-637] evrakları arasında kendi hattıyla olmayan bir kâğıtta şu [bilgiyi] buldum: [5]25 yılında Ebü [!] Ahmed İbnü'l-Efdal yargıda (*ahkâm*) her biri kendi mezhebine göre hüküm verme ve mirası paylaşırma konusunda dört [kadı] düzenledi (*rettebe*).¹⁶

Makrîzî, İbn Müyesser'in haber kaynağı olarak tespit edilebilen İmâd'ın İskenderiye'de *beytü'l-mâl* nezaretini yürüttüğünü, aynı zamanda mahkeme şahitliği ve İskenderiye ve Kahire'de divan görevinde bulunduğunu kaydeder. Herhangi bir eserine işaret etmez ancak tarih ve biyografi konusundaki bilgisine işaretle onu *târîhi* ve *mütercim* olarak niteler.¹⁷

Kaynağını zikrederek İbn Müyesser'den yaptığı bu ve diğer nakillerinden tahmin edilebildiği kadarıyla İbn Hacer, İbn Müyesser'in Mısır kadılarının geniş biyografilerini yazdığı bir eserini doğrudan kullanmıştır.¹⁸ Ancak Makrîzî'nin anılan dört kadının adlarıyla ilgili verdiği detaylı bilgilerle karşılaştırıldığında İbn Hacer'in kadınların isimleri konusunda büyük oranda Makrîzî'yi takip ettiği söylenebilir. İbn Hacer İbn Reşâ Sultân'ın tercemesini yazarken onun bu dört kadı içinde Şâfiî kadısı olarak atanan kişi olduğunu, Mâlikî olanın Muhammed b. Abdülmevlâ, İsmâilî olanın Ebü'l-Efdal Hibetullâh b. Hüseyin b. el-Ezrak ve İmâmî olanın Hibetullâh b. Abdullâh b. Kâmil olduğunu ve tercemelerinin eserinin ilgili bölümlerinde yer alacağını not eder.¹⁹

İbn Müyesser'in kaynağıyla ilgili bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Makrîzî ve İbn Hacer'in uygulamanın sonlandırıldığı tarihle ilgili ifadelerinin tahmine dayalı olduğunu anlamak güç değildir. *Ahbâr* metninde uygulamanın ne zaman sona erdiğine dair bilgi yer almazken

14 Makrîzî, *İtti'âz*, 3/143.

15 Muhtemelen İbn binti'l-E'azz lakabıyla tanınan Kâdî Tâcüddîn Abdurrahmân'ın üç oğlundan biridir. Tâcüddîn Abdurrahmân anne tarafından dedesi es-Sâhib Fahrüddîn Mikdâm b. Kemâl İbn Şükr'ün yanında büyümüştür. O yüzden dedesine nispetle İbn binti'l-E'azz veya İbn binti's-Sâhib şeklinde tanınmıştır. Dolayısıyla Ahmed ya dedesinin şöhreti sebebiyle ona nispet edilmiş veya Ahmed ile İbn arasında bin ve İbn ile Sâhib arasında bint kelimeleri düşmüştür (Ahmed b. İbn binti's-Sâhib Fahrüddîn el-E'azz İbn Şükr). Makrîzî onun kadılık yaptığına dair bilgi vermez ancak *hisbe* görevini kaydeder. İbn Müyesser'in onu kadı olarak nitelemesi bundan kaynaklanmış olmalıdır. krş. Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/182. İbn Hacer, *Ref'u'l-ısr*, 162. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebir*, thk. Muhammed Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991), 1/316-317.

16 İbn Hacer, *Ref'u'l-ısr*, 162.

17 Makrîzî, *Mukaffâ*, 5/260.

18 İbn Hacer *Ref'u'l-ısr*'in girişinde kaynakları arasında İbn Müyesser'i zikreder, ancak eserini yalnızca “Kitâb” şeklinde niteler. Eserinde yer yer İbn Müyesser'in eserine *Târîh* bazen de *Târîhu Kuzât* şeklinde atıfta bulunur. Bu atıflar İbn Müyesser'in iki farklı eseri olduğu şeklinde yorumlanabileceği gibi, onun Mısır tarihiyle ilgili eserinin geniş biyografilere ayrılmış bölümler içeren yıllık tarzında kaleme alındığı da düşünülebilir.

19 İbn Hacer, *Ref'u'l-ısr*, 162.

Makrîzî kesin bir tarih vermeksizin düzenlemenin İbnü'l-Efdal'in öldürülmesinin ardından kalktığını (*batale*) söyler.²⁰ İbn Hacer ise bunun için daha kesin bir tarih vermeye çalışır. Bir yerde bunu 526/1132 yılı Rebülevvel ayı başına tarihler.²¹ İbn Hacer'in verdiği bu tarih İbn Müyesser'in zikrettiği dört kadı arasında ismi geçmeyen ve hâlen görevde olduğu anlaşılan kâdılkudât Hibetullâh el-Kayserânî'nin azli için kaydettiği tarihle aynıdır. Kayserânî'nin yerine atanan kadının ismiyle ilgili İbn Hacer ve İbn Müyesser'in verdiği bilgiler ise farklıdır. İbn Hacer, Hibetullâh yerine Sâlih b. Abdullâh b. Recâ'nın atandığını kaydederken, İbn Müyesser Kayserânî'nin yerine Sirâcüddîn Ebü's-Süreyyâ'nın atandığını not eder.²² Bu durumda İbnü'l-Efdal'in aynı yılın başında öldürüldüğü bilindiğine (16 Muharrem) göre dört kadı uygulamasının sonlandırılması İbnü'l-Efdal'in öldürülmesinden yaklaşık bir-buçuk ay sonra gerçekleşmiş olmalıdır.²³ İbn Hacer'in uygulamanın sonlandırılmasıyla ilgili verdiği bir başka bilgi, diğer kaynaklarda hakkında bilgi bulunmayan Muhammed b. Abdulvâhid b. el-Hüseyn için yazdığı terceme geçer. İbn Hacer İbn Dânyâl'in şiirinden hareketle Kayserânî ile aynı kişi olduğunu tahmin ettiği Muhammed'in Halife Hâfız'ın oğlu Hasan tarafından kadı olarak atandığını belirttikten sonra bunu İbnü'l-Efdal'in öldürülmesi ve atadığı dört kadının azliyle ilişkilendirir. Ancak bu durumda dört kadı uygulamasının İbnü'l-Efdal'in öldürülmesinden yaklaşık iki yıl sonra kaldırıldığı kabul edilmesi gerekecektir.²⁴ Zira Muhammed b. Abdulvâhid'in ataması İbn Dânyâl'in şiirinde Sâlih b. Recâ ve Ebü's-Süreyyâ'nın ardından zikredilir. Ebü's-Süreyyâ Hâfız'ın oğlu Hasan tarafından 2 Zilkâde 528/1134'te öldürülmüştür.²⁵

Bu bilgiler ışığında dört kadı uygulamasının sona ermesiyle ilgili İbn Hacer'in ifadelerinde dikkat çeken çelişkilerin dört kadı ataması bilgisinin yalnızca İbn Müyesser'in naklettiği müstakil bir bilgi notuna dayanıyor olmasından, benzer şekilde İbn Müyesser'in bu bilgiyi Fâtımî yıllıklarından beslenen eserinde tarih sıralamasında ona denk düşen yere kaydetmiş olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle İbn Müyesser'in kaydettiği bu müstakil bilgiyi kullanan kaynaklar, bunu diğer kaynaklarda tespit edilebilen tarihi ve biyografik bilgilerle uyumlu hâle getirmekte zorlanmıştır.

20 Makrîzî, *Mukaffâ*, 6/80.

21 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 162.

22 İbn Müyesser, *Ahbâr*, 118. İbn Hacer'in Kayserânî'nin ve onun yerine getirilen Sâlih b. Recâ'nın azil ve atama tarihleriyle ilgili ifadeleri bazı çelişkiler içerir. Kayserânî'nin tercemesinde onun Rebüülâhîr ayında azledildiğini ve yerine Sâlih b. Recâ'nın atandığını söyler. Ancak, Sâlih'in tercemesinde onun ataması için verdiği tarih Rebülevvelin başıdır. İkinci tarih Kayserânî'nin *Ahbâr*'da kaydedilen azil tarihiyle aynıdır. Anlaşıldığı kadarıyla İbn Müyesser'in eserinde Kayserânî'nin Rebülevvelin başında azli zikredilmiş ancak kısa süre görevde kalmış olması sebebiyle Sâlih'in adı yer almamıştır, bunun yerine onun yerine atanan Ebü's-Süreyyâ'nın ataması kaydedilmiştir. İbn Hacer kaynaklarda Ebü's-Süreyyâ'nın atama tarihini 17 Cumâdelâhire olarak tespit etmiş, benzer şekilde Sâlih'in 70 gün görevde kaldığı bilgisini görmüş olmalıdır. Muhtemelen bu tarihten, yani 17 Cumâdelâhire tarihinden geriye doğru hesaplayarak Sâlih'in atamasını Rebüülâhîr olarak hesaplamış, yerine atadığı Kayserânî'nin azlini de aynı aya tarihlemiştir. Ancak Sâlih'in tercemesinde *Ahbâr*'da Kayserânî'nin azli için verilen tarihi Sâlih'in atama tarihi olarak vermiş, bu bilgiler arasındaki uyumsuzluğa işaret etmemiştir. Krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 11, 162, 169, 381-382, 428, 443. İbn Müyesser, *Ahbâr*, 118.

23 İbn Müyesser, *Ahbâr*, 115-116.

24 İbn Hacer, kaynaklarda açıklık bulunmaması sebebiyle uygulamanın sonlandırılma zamanıyla ilgili farklı tahminlerde bulunur. Krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 11, 169, 381-382, 443.

25 Makrîzî, *İtti'âz*, 3/151.

2. Allouche'un Yorumu

Allouche kaynaklardaki sınırlı bilgileri; uygulamanın temel saiki, süresi ve dört kadının statüleriyle ilgili sorular çerçevesinde özetle aşağıdaki şekilde değerlendirir:

İşaret edilen soruları cevaplamaya yardımcı olacak siyasi arka-plan şu şekildedir: Halife Âmir 2 Zilkâde 524/7 Ekim 1130'da öldürülünce daha sonra halife olacak olan Ebü'l-Meymûn Abdülmecîd, Amir'in çocuğu olup olmadığının tespitine dek kendini *veliyü'l-ahd* ilan ettirir. Yaklaşık iki hafta sonra askerî gruplar İbnü'l-Efdal'i vezir ilan ederler. O da kısa süre içinde Ebü'l-Meymûn'u hapseder. İbnü'l-Efdal takip eden yaklaşık bir yıllık süre içerisinde Ebü'l-Meymûn'un adını hutbelerden kaldırır, bunun yerine İmâmiyye Şîası inancında olduğu şekliyle kendisini gaybubeti ve ortaya çıkışında (*gaybet ve huzûr*) meşru imamın destekçisi (*nâsıru'l-îmâmi'l-hak*) ilan eder ve bunu sembolize eden para bastırır.

Allouche kaynakların İbnü'l-Efdal'in İmâmiyye Şîasına müntesip olduğunda ittifak hâlinde olduğuna dikkat çeker. Kontrolü eline geçirdikten sonraki eylemleri de Fâtımî Devleti'nin sonunu ilan etmek istediği konusunda açıktır. 525/1131 yılının muhtemelen başlangıcında her biri kendi mezhebine göre hüküm vermek ve "miras taksimi yapmak" üzere Şâfiî, Mâlikî, İsmâilî ve İmâmî mezheplerinden birer kadı atar. Allouche'a göre mevcut bilgiler onun bu atamayla devletin yeni dinî kimliğinin, yani İmâmîliğin yargı düzeninde görünür olmasını amaçladığına işaret eder. Uygulamanın İbnü'l-Efdal'in öldürülmesinin hemen ardından sona erdiği bilgisi kaynaklardan kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak dört kadının statüsünün tam olarak tespit edilebilmesi sınırlı bilgilerin dikkatli bir analizini zorunlu kılar. İbnü'l-Efdal'in gücü ele geçirdiği dönemde kâdilkudâtlık makamı Ebû Abdullâh Muhammed b. Hibetullâh b. Müyesser el-Kayserânî'nin elindedir. İbn Zâfir (ö. 613/1216) İbnü'l-Efdal'in gücü ele geçirdiğinde Kayserânî'yi görevinde *ibkâ* ettiğini açıkça zikreder.²⁶ Kayserânî'nin görevden azliyle ilgili kaynakların verdiği tarih ise 526/1132 yılı Rebülevvel ayı başıdır. Bu bilgiler ışığında İbnü'l-Efdal'in düzenlemesiyle birlikte Kahire'de yargı düzeninin biri kâdilkudât olmak üzere geniş yetkilere sahip beş kadından oluştuğunu kabul etmek gerekecektir.

Allouche'a göre İbnü'l-Efdal'in politik amaçları dikkate alındığında yeni atanan dört kadının kâdilkudât statüsünde atandığını kabul etmek gerekecektir. Gerçi İbn Müyesser ve onu alıntılayan Makrîzî, Süyûtî (İbn Hacer'i de buna ekleyebiliriz) bu kadıları yalnızca kadı olarak adlandırır, kâdilkudât vasfını kullanmaz. Ancak Allouche'a göre Süyûtî'nin İbn Müyesser'den yaptığı dört kadı atamasıyla ilgili naklinden hemen sonra yine İbn Müyesser'den naklettiği "Bizim dönemimizde [de] dört mezhepten kadılar atanması uygulaması başlamıştır"²⁷ değerlendirmesi, İbn Müyesser'in dört kadından kastettiği şeyin dört kâdilkudât olduğuna dair

26 Cemâlüddîn Ali b. Zâfir, *Ahbârü'd-düveli'l-münkaft'a*, thk. Andre Ferre (Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri'ş-Şarkıyye [Institut Français d'Archeologie Orientale], 1972) 93,100.

27 Allouche metinde geçen *teceddüd* kelimesini *revival/ihyâ* şeklinde tercüme eder. Her ne kadar İbn Müyesser'in yaptığı karşılaştırma ilk bakışta kendi döneminde Sünnî mezheplerden dört kadı atamasını 525/1131 tarihindeki uygulamanın bir benzeri gibi görmüş olabileceği ihtimalini akla getirirse de *teceddede* kelimesi yeniden başlama anlamında açık değildir; kelime daha ziyade yeni başlama anlamında kullanılır.

güçlü bir delildir. Çünkü İbn Müyesser bu ifadesiyle Baybars tarafından 663/1267 yılında gerçekleştirilen ve bizzat şahit olduğu dört Sünnî kâdılkudât uygulamasıyla benzerliğe işaret etmiş olmalıdır. Allouche'a göre 525/1131 yılında atanan dört kadının aslında kâdılkudât olarak atanmış olmaları İbnü'l-Efdal'in politik amaçlarıyla da uyum içinde olacaktır, zira bu şekilde İmâmî kadı diğer üç kadıyla birlikte aynı statüye kavuşmuş olacaktır.

Diğer taraftan İbnü'l-Efdal'in İmâmî olması, Fâtîmî Devleti'nin sonunu ilan etmiş olması ve yeni yargı düzeninin bu politik duruma uygun bir yapıda olması beklentisi göz önünde bulundurulduğunda İbnü'l-Efdal'in kâdılkudât sıfatıyla İsmâîlî bir kadıyı yargı kurumunun başında bırakması beklenen bir durum değildir. Ayrıca bu durumda yargı düzeni açısından izah edilmesi güç bir durum da ortaya çıkmış olacaktır. Yukarıda işaret edildiği gibi bu atamadan önce devlet mezhebi olan İsmâîlîliği temsilen kâdılkudât olarak görev yapan Kayserânî görevine devam etmektedir. Yeni atanan dört kadı arasında da İsmâîlî bir kadı bulunmaktadır. Buna göre halifenin olmadığı bir ortamda ülkenin fiili hâkimi olan İbnü'l-Efdal'in mezhebini temsil eden İmâmî kadıyla eşit düzeyde iki İsmâîlî kadının aynı anda görev yapmış olduğunu kabul etmek gerekecektir. Bu ise mevcut siyasi bağlamda beklenmeyen bir durumdur.

Allouche bu sorunu adı geçen kadınların isimleriyle ilgili müstensih hatasıyla aşmaya çalışır ve beş kişilik listeden birini eler. 525/1131 yılında kadılık görevinde bulunduğu tespit edilebilen beş isimden ikisinin ilk ismi, üçüncüsünün ise babasının ismi Hibetullâh'tır. Bunlardan üçüncüsü, yani babasının ismi Hibetullâh olan kaynaklarda söz konusu dönemde vurgulu bir şekilde kâdılkudât olarak görev yaptığı ifade edilen Kayserânî'dir, ilk ismi Hibetullâh olanlardan birincisi dört kadı arasında İsmâîlî kadısı olarak zikredilen İbnü'l-Ezrak, ikicisi ise İmâmî kadısı olarak zikredilen İbn Ebî Kâmil'dir.

Allouche öncelikle kaynaklarda bu atama bağlamında İbn Ebî Kâmil şeklinde zikredilmesine rağmen İmâmî kadısının ismini İbn Kâmil şeklinde "tashih (*reconstruction*)" eder²⁸ ancak bu tashihi detaylı bir şekilde temellendirmeye çalışmaz. Yazım hatası tezini destekleyici bir argüman olmak üzere 525/1131 atamasında adı İbn Ebî Kâmil olarak zikredilen kadı ile kaynaklarda 549-566/1154-1171 yılları arasında kâdılkudât olarak tespit edilebilen İbn Kâmil'in aynı kişiler olduğunu iddia eder. Allouche'a göre kâdılkudâtlık görevine birden çok kez getirilenler arasında uzun süre bu makamdan uzak kalmak beklenen bir durum değildir. Dolayısıyla ona göre 549-566/1154-1171 yılları arasında kâdılkudâtlık görevine atandığını tespit edebildiğimiz İbn Kâmil/İbn Ebî Kâmil'in 525/1131 yılındaki kâdılkudât atamasında yer alması uzak bir ihtimaldir. Listede Hibetullâh adına sahip ikinci kişi olan İbnü'l-Ezrak'ın durumu Allouche'ın bu argümanın bir sağlaması olarak görülebilir. Zira İbnü'l-Ezrak dört kadı uygulamasından nispeten kısa bir süre sonra, 7 yıl sonra kâdılkudât olarak atanmıştır. Sonuç olarak Allouche'a göre dört kadı atamasında İbn Kâmil/İbn Ebî Kâmil isminde bir yazım hatası olmalıdır.

28 Allouche kaynaklarda özellikle İbn Ebî Kâmil olarak verilen İmâmî kadının ismini gerekçesini açıklamaksızın İbn Kâmil şeklinde "tashih (*reconstruction*)" eder.

Anlaşıldığı kadarıyla Kayserânî'nin kâdılkudâtılığıyla ilgili bilgiler kaynaklarda yeterince vurgulu olduğu için Allouche onunla ilgili benzer bir yazım hatası tahmini yapmaya çalışmaz. Kaldı ki ona göre Kayserânî'yle İbnü'l-Efdal arasındaki kaynakların ima ettiği iyi münasebetler onun görevde ibkâ edildiği bilgisiyle de uyum içindedir. Nihayet Allouche yazım hatası kabulü üzerinden dört kadı atamasında İmâmî kadı olarak zikredilen İbn Ebi Kâmil'i listeden düşürüp 525/1131'de görevde olan kadıların sayısını dörde indirir ve yine detaylı bir gerekçelendirmeye gerek duymadan İbnü'l-Efdal'in atadığı dört kadıdan İmâmî olanının aslında bu tarihe kadar kâdılkudât olarak görev yapan Kayserânî olduğunu ileri sürer, Kayserânî'nin İbn Hacer tarafından verilen geniş tercümesine, onu ısrarlı bir şekilde Şâfiî olarak nitelemesine değinmez.

3. Allouche'un Yorumunun Eleştirisi

3.1. Düzenlemenin Politik Saikleri

Dört kadı atamasının politik bağlamıyla ilgili Allouche'un yorumları onun dikkate aldığı çerçevede bizim de büyük oranda katılabileceğimiz bir değerlendirmedir. Allouche'a göre İbnü'l-Efdal'in bu tasarrufu temelde kendisinin de müntesip olduğu İmâmîye Şîasını İsmâiliye ile aynı statüye yükseltme amacı taşır. Ancak kanaatimizce bu daha belirgin bir şekilde İbnü'l-Efdal'in gücünün sınırlarına ve Kahire'deki Sünnî ve İsmâilî güç gruplarıyla uzlaşma arzusuna işaret eder. Atanan kadıların eşit statüde olması da bunu gösterir. Allouche'un siyasi arka-planla ilgili değerlendirmeleri içinde dikkat çekmediği Şîa'nın ortak sembollerinden biri olan ezandan *hayye alâ hayri'l-'amel* ilavesinin kaldırılması açık bir şekilde Sünnîler'in desteğini almaya yönelik bir tasarruf olmalıdır.

Diğer taraftan Allouche'un dikkate almadığı aşağıdaki bilgiler İbnü'l-Efdal'in tasarruflarının politik bağlamını daha iyi anlamamıza yardımcı olacak niteliktedir. Makrîzî'nin anlatımından anlaşıldığına göre İbnü'l-Efdal askeri gruplar arasındaki güç mücadelesinde taraflardan birinin inisiyatifiyle bir oldubitti karşısında kendisini vezir makamında bulur. Yine Makrîzî'ye göre İbnü'l-Efdal babası Efdal'i öldürtüp mallarını müsadere eden ve ardından buna itiraz eden kardeşlerini de öldürten Halife Âmir'e karşı kişisel bir kin beslemektedir. Kardeşlerinin intikamını almak için Âmir'in doğması beklenen çocuğunu beyhude bir şekilde bulmaya çalışır, benzer saiklerle *veliyyü'l-ahd* ilan edilen Abdülmecîd'i de öldürmek ister, ancak bunu yapmaya cesaret edemediği için onu saraya hapseder. Hutbelerde Abdülmecîd'in adını düşürmesi ve etrafına toplanan İmâmîler'in kışkırtmasıyla "beklenen imam" adına hutbe okutması, onun adına para bastırması ve kendisini imamın hamisi ilan etmesi her ne kadar İmâmî Şîası'nın sembollerine işaret ediyor gibi görünse de bu, mevcut durum itibarıyla Fâtımî ideolojisiyle açık bir karşıtlık anlamına gelmez. Zira Âmir'in çocuğunun yaşadığına dair bekleme ve aksi durumda ne olacağı konusundaki belirsizlik hâlen sürmektedir. Halifenin çocuğunun olmadığını anlaşılması durumunda ise *veliyyü'l-ahd* ilan edilen Abdülmecîd'in doğrudan onun yerine geçeceği düşüncesi İsmâilî ideoloji için öngörülen bir durum değildir. Bu yüzden İbnü'l-Efdal'in ertesi yıl bertaraf edilmesinden sonra kendini halife ilan eden

Abdülmeccid bunu meşrulaştırmak için farklı bir yol bulmak zorunda kalacaktır.²⁹ Dolayısıyla İbnü'l-Efdal'in kendisini beklenen imamın “gıyabında ve hazır bulunduğu” destekçisi olarak ilan etmesi bu belirsizlik ve beklentiler içinde farklı kesimlere hitap eden politik bir anlama sahip olacaktır. Makrîzî bu duruma işaret eder bir şekilde İbnü'l-Efdal'in bu tasarruflarını bir “aldatmaca (*temvîh*)” olarak niteler. İbnü'l-Efdal'in Halife Âmir zamanında müsadere edilen malları saray hazinesinden karşılanmak üzere sahiplerine geri vermesi, depolarda bulunan buğdayları dağıtması geniş kitlelerin desteğine olan ihtiyacını ve gücünün sınırlarını gösteren tasarruflardır.³⁰ İbnü'l-Efdal'in çok da istekli görünmemesine rağmen vezir olarak atanmasını sağlayan ve daha sonra Abdülmeccid'i (Halife Hâfız, 526-544/1132-1149) sarayda hapsedmek üzere tutuklayacak olan Rıdvân el-Velaşî'nin Sünnî, kardeşinin ise İmâmî olması İbnü'l-Efdal'in destekçilerinin farklı kesimlerden oluştuğunu çarpıcı bir şekilde gözler önüne serer.³¹ Askerler içindeki Sünnî ve İmâmî gruplar daha sonra Hâfız'ın iki oğlu arasındaki çatışmada da etkisini gösterecektir. Hâfız'ın Sünnî eğilimlere sahip oğlu Hasan askerler içinde Sünnîler'in desteğini alarak kendini *veliyü'l-ahd* ilân ettirmeyi başaracaktır.³²

İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasının da bu politik ortam dikkate alınarak açıklanması gerekir. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde gösterileceği gibi kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla 525/1131 yılında Kahire'de geniş yetkilerle görev yapan beş kadının kimlikleri de bu çerçevede değerlendirilebilir.

3.2. 525/1131 Yılında Atanan Dört Kadının Kimlikleri

Yukarıda İbn Müyesser ve diğer kaynaklarda dört kadının adlarıyla ilgili bilgileri alıntılamış, İbn Müyesser ve Süyûtî'nin kaydettiği isim ve künyelerin Makrîzî ve büyük oranda onu takip eden İbn Hacer tarafından uzun şekilleriyle kaydedildiğini ve İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr*'da her biri için ayrı başlıklar açtığına işaret etmiştik. Bu isimlerden Şâfiî kadısı Sultân, Mâlikî kadısı Lübnî ve İsmâilî kadısı İbnü'l-Ezrak'ın kimlikleriyle ilgili kaynaklarda açık bilgiler bulunur. İbn Müyesser'in metninde İbn Ebî Kâmil olarak zikredilen İmâmî kadıyla ilgili bilgiler ise başka isimlerle karıştırılmaya müsaittir ve aşağıda göstermeye çalışacağımız gibi İbn Hacer de kaynaklardaki bilgileri değerlendirirken epey zorlanmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Allouche temel kaynak olan İbn Müyesser'in *Ahbâr*'ında 525/1131 yılında atanan İmâmî kadısı olarak zikrettiği İbn Ebî Kâmil'le 549/1154 yılında kâdilkudât olarak atanan İbn Kâmil ismi arasındaki ilişki üzerinde yeterince durmaksızın ikisinin aynı kişi olduğunu kabul eder ve bunu aynı kişinin 525/1131'deki atamada Muhammed b. Hibetullâh el-Kayserânî ile

29 Âmir'in ölümü sonrası imâmet kriziyle ilgili olarak bk. Stern, S. M. “*The Succession to the Fatimid Imam Al-Âmir; the Claims of the Later Fatimids to the Imamate, and the Rise of Tayyibî Ismailism.*” *Oriens* 4, no. 2 (1951): 193–255. <https://doi.org/10.2307/1579511>. Aşağıda temas edileceği üzere vezir Velaşî'nin Hâfız'ı azledip yerine aileden birini atama planlarından anlaşıldığı kadarıyla Hâfız, Kahire'deki İsmâilîlerin hepsini ikna edebilmiş değildir.

30 Makrîzî, *İttî'âz*, 3/141.

31 Makrîzî, *İttî'âz*, 3/138, 140, 166, 184.

32 İbn Zâfir, *Ahbâr*, 96.

karıştırılmış olduğunu tezi için temel bir argüman olarak kullanır. Aşağıda görüleceği şekliyle İbn Ebî Kâmil ve İbn Kâmil'in aynı kişinin meşhur olduğu iki farklı künye mi yoksa bu adların farklı kişileri mi tanımladığı sorusuna mevcut bilgiler çerçevesinde kesin bir cevap verebilmek mümkün değildir. Diğer taraftan, bize göre de birinci ihtimal güçlü görünse de bu Allouche'un yazım hatası iddiasını desteklemez, aksine dört kadı atamasında İbn Ebî Kâmil'in yer almasının nedenlerini yukarıda tasvir edilen politik bağlam içinde açıklayabilmemize yardımcı olur. Aşağıda öncelikle İbn Ebî Kâmil ve İbn Kâmil ile ilgili kaynaklardaki bilgileri değerlendireceğiz. Ardından adı geçen diğer kadımlarla ilgili biyografik bilgileri yazımızın temel soruları çerçevesinde ele alacağız.

3.2.1. İbn Ebî Kâmil³³

Makrîzî, kaynak metin *Ahbâr*'da 525/1131 yılı düzenlemesinde yalnızca **İbn Ebî Kâmil** olarak yer alan ismi, olayları yıllara göre aktardığı eseri *İtti 'âz*'da bazı farklılıklarla üç yerde aşağıdaki şekilde kaydeder:

Makrîzî 525/1131 yılındaki atamada İmâmî kadısının uzun adını şu şekilde kaydeder:³⁴

[M1] el-Mufaddal Ebü'l-Kâsım b. [!] Hibetullâh b. Abdullâh b. el-Hasan b. Muhammed b. **Ebî Kâmil**, (525: Makrîzî)³⁵

Makrîzî'nin kaydettiği bu isimde Hibetullâh'ın ikinci isim olarak zikredilmesi dikkat çekicidir. Ancak İbn Hacer'in aynı kadıyla ilgili verdiği uzun adlarla karşılaştırıldığında İbn/b. kelimesinin yazım hatası olmasının güçlü bir ihtimal olduğu, İbn Hacer'in de bunu tashih etmeye çalıştığı söylenebilir.

Makrîzî, 549/1154 yılında atanan kadının uzun adı konusunda *Ahbâr* metninin aynı yıldaki kadı atamasıyla ilgili verdiği bilgiyi tıpatıp takip eder [M2].³⁶ Burada uzun ad içinde Kâmil ismi geçer, İbn Ebî Kâmil künyesi ise yer almaz. Ancak bu ad Makrîzî'nin aynı kadının 559/1163-4 yılında azil bilgisini kaydederken verdiği isimle karşılaştırıldığında [M3]³⁷ 549/1154 yılı için zikredilen adda Kâmil ve Abdülkerîm isimlerinin eklendiği 559/1163-4 için kaydedilen adda ise bu isimlerin düşürülerek yerine yeniden el-Hasan b. Muhammed isimlerinin yazıldığı ve sonuna 525/1131 yılındaki İmâmî kadının künyesi olan İbn Ebî Kâmil'in b. Ebî Kâmil şeklinde eklendiği görülebilir. Benzer şekilde Makrîzî'nin 559/1163-4 yılı için verdiği uzun adın 525/1131 yılındaki İmâmî kadının adıyla başındaki İbn kelimesi dışında aynı olması dikkat çekicidir. Makrîzî burada yalnızca Ziyâüddîn lakabını ve es-Sûrî nisbesini ekler.

33 Bu başlık altında Allouche'un ayrıntılı bir şekilde temellendirmeye gerek görmeksizin aynı şahıslar olduğunu ileri sürdüğü İbn Ebî Kâmil ve İbn Kâmil ile ilgili kaynaklardaki bilgileri ele alacağız. Söz konusu bilgiler incelememiz açısından çözümlenmesi gereken detaya ilişkin bazı belirsizlikler içerir. Konunun bu yönüyle ilgilenmeyen okuyucu bu başlık altındaki son üçüncü paragrafa atlayabilir.

34 Okuyucunun karşılaştırma yapmasını kolaylaştırmak için bilginin kaynağını köşeli parantez içinde Makrîzî için M; İbn Hacer için H kısaltmasını kullanarak, her iki kaynaktan farklı yerlerdeki kullanımlarına ve atama tarihlerine de işaret etmek suretiyle numaralandırarak verdik.

35 Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/142.

36 İbn Müyesser, *Ahbâr*, 153. Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/223

37 Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/278

[M2] el-Mufaddal Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. Abdullâh **b. Kâmil b. Abdulkerîm**, (549/1154: İbn Müyesser, Makrîzî)

[M3] Hibetullâh b. Abdullâh b. el-Hasan b. Muhammed **b. Ebî Kâmil**, Ebü'l-Kâsım *el-ma'rûf bi*-el-Mufaddal Ziyâüddîn **b. Kâmil** es-Sûrî (559/1163-4: Makrîzî)

İbn Hacer ise 525/1131 yılında atanan İmâmî kadıyı bu atamaya işaret ederek üç yerde zikreder. Bunlardan ikisi aynı atamada adı geçen diğer kadınların tercemeleri içinde yer alır [H1, H2]³⁸. İbn Hacer her iki yerde de doğrudan İbn Müyesser'i kaynak olarak zikreder. Üçüncüsü ise "H" harfi sırasında bu kadıya tahsis ettiği müstakil bir madde şeklindedir. İbn Hacer "H" maddesinde art arda dört Hibetullâh kaydeder. Bunlardan üçüncüsü ve dördüncüsünün ilk ismi aynıdır ve her ikisi de İbn Ebî Kâmil ile sonlanır [H3, H4].³⁹ Sonu İbn Ebî Kâmil'le biten ilk ismin [H3] 525/1131 yılında atanan İmâmî kadı olduğunu açıkça belirtilir.

[H1] İbn Ebî Kâmil (525/1131: İbn Hacer)

[H2] Hibetullâh b. Abdullâh b. Kâmil (525/1131: İbn Hacer)

[H3] Hibetullâh b. Abdullâh b. el-Hasan b. Muhammed **b. Ebî Kâmil** (525/1131: İbn Hacer)

[H4] Hibetullâh b. Abdullâh **b. Kâmil b. Abdulkerîm** b. el-Hasan b. Muhammed **b. Ebî Kâmil** el-Mudârî eş-Şehrûzî es-Sûrî, el-Kâdî el-Mufaddal Ebü Kâsım (549/1154, 559/1163-4: İbn Hacer)

İbn Hacer ve Makrîzî'nin İbn Ebî Kâmil'le ilgili kaydettiği bilgiler karşılaştırıldığında okuyucuda İbn Hacer'in İbn Ebî Kâmil'in uzun adı konusunda büyük oranda Makrîzî'yi takip ettiği kanaati oluşur. Bu, İbn Hacer'in İbn Müyesser'i dört kadı atamasıyla ilgili alıntılardığı yerlerin [H1, H2] Makrîzî'nin kaydettiği isimlerle mukayesesinde de görülebilir [M2]: *Ahbâr* metninde yer alan İbn Ebî Kâmil künyesi İbn Hacer'in aynı kadı için verdiği isimlerden birinde [H2] yer almaz, onun yerine kadının adı Hibetullâh şeklinde açıkça zikredilir, Abdullâh isminden sonra Kâmil adı yer alır.

İbn Hacer "M" harfi sırasında el-Mufaddal b. Kâmil başlığıyla bir terceme zikreder. Ancak kısa bir şekilde onun Hibetullâh b. Abdullâh b. Kâmil b. Abdulkerîm olduğunu ve "H" harfinden zikredileceğini kaydeder⁴⁰ [krş. M2, H4]. İbn Hacer'in dört kadı atamasındaki İmâmî kadısı olarak takdim ettiği müstakil maddedeki isim [H3] Makrîzî'nin *İtti'âz*'da aynı kadı için verdiği isimle başındaki İbn kelimesi dışında aynıdır [M1].

İbn Hacer'in eseri üzerinde çalışan öğrencisi Sehâvî ve torunu İbn Şâhîn, aralarındaki büyük benzerlik sebebiyle eserin farklı yerlerinde zikredilen iki tercemenin aynı kişiye ait olduğu sonucuna ulaşırlar. Bunlardan eserde yer alma sırasına göre ikincisi Hibetullâh b. Abdullâh maddesinde zikredilen tercümedir [H4]. İlki ise Abdullâh b. Hibetullâh maddesinde yer alır [H5].⁴¹ A. M. Ömer tarafından yayımlanan metne esas teşkil eden ve yayıncının ifadelerine göre

38 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 458. 162.

39 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 459.

40 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 441.

41 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 204.

Sehâvî'ye ait olan nüshada Sehâvî, ikinci tercemede yalnızca isim zikreder; bu tercemedeki farklı bilgileri ilk tercemeye ekleyerek iki tercemeyi birleştirir, her iki yerin haşiyesinde bu tasarrufu konusunda okuyucuyu bilgilendirir.⁴² İbn Şâhîn ise İbn Hacer'in eseri üzerine kaleme aldığı *Telhîs* adlı çalışmasında iki tercemeyi ikinci yerde birleştirir. Bunu yaparken Makrîzî'ye ve diğer kaynaklara müracaat ettiğini de not eder.⁴³ Sehâvî'nin atıfta bulunduğu tercümede verilen isim şu şekildedir:

[H5] Abdullâh b. Hibetullâh b. Me'âlî b. **Kâmil** b. Abdulkarîm, el-Mufaddal b. Ziyâüddîn Ebi'l-Kâsim es-Sûrî el-Makdisî, *aslen eş-Şehrûzî*.

Her ne kadar ne Sehâvî ne de İbn Şâhîn iki tercemeyi birleştirirken, isim ve künye benzerlikleri sebebiyle 525/1131 yılındaki İmâmî kadının tercemesiyle ilgili benzer bir çıkarımda bulunmasalar da her iki ad Makrîzî'nin kaydettiği üç adla karşılaştırıldığında [M1, M2, M3] İbn Hacer'in bu uzun ad ve künyeyi oluştururken büyük oranda Makrîzî'nin 525/1131, 549/1154 ve 559/1163-4 tarihlerinde atanan kadıyla ilgili verdiği bilgilerden yararlandığı sonucuna ulaşılabilir.

Diğer taraftan İbn Hacer'in eserinde Sehâvî ve İbn Şâhîn'in dikkat çektiği uyuşmazlıkla ilgili herhangi bir açıklama yapmaması dikkat çekicidir. Ancak İbn Şâhîn'in ifade ettiği şekliyle İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr* eserini tashih etmeye vakit bulamamış olması bu durumu izah edebilir.

Ref'u'l-İsr'in mukaddimesinde İbn Hacer eserdeki biyografileri tabakalara göre kaydettiğini söyler. Ancak eserin mevcut hâli harf sırasına göredir. Sehâvî, İbn Hacer'in eserini önce tabakalar şeklinde kaleme aldığını söyler ancak eserin muhtemelen mevcut hâlini kast ederek harf sırasına göre düzenlenmiş olduğu bilgisini verir.⁴⁴ Eseri tahkik eden Ali Ömer Muhammed'in bir kaynağa atıfta bulunmaksızın verdiği, bunun İzzüddîn el-Hanbelî tarafından gerçekleştirildiği bilgisini teyit edemedik.⁴⁵ Diğer taraftan İbn Hacer'in torunu İbn Şâhîn *Ref'u'l-İsr*'ı bazı tashih ve eklemeler ile ihtisar ettiği eserinin girişinde İbn Hacer'in eseri gözden geçirmek için vakit bulamadığını, vefatından sonra notlarının bazı öğrencileri (*ashâb*) tarafından temize çekildiğini kaydeder. Ona göre eserdeki eksiklik ve hataların bir kısmı buradan kaynaklanır. Bir kısmında ise ona göre İbn Hacer kendinden önceki kaynakları inceleme yapmaksızın takip etmiştir.⁴⁶ Yazmanın sonunda yer alan ifadeler ve haşiyelerdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla İbn Şâhîn tarafından istinsah edilen Süleymaniye Molla Çelebi 123 numarada kayıtlı nüsha, İbn Şâhîn'in *Telhîs*'de isim vermeden atıfta bulunduğu öğrenciler tarafından hazırlanan

42 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 204, 459.

43 Celâlüddîn Yûsuf b. Şâhîn, *Kitâbü'n-nücûmu 'z-zâhire bi-telhîsi ahbâri kuzâti mısır ve'l-kâhire* (Paris: Bibliotheque Nationale de France, Department des Manuscrits, Arabe 2152) 109b-110a.

44 Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, thk. İbrâhîm Bâcis Abdülmecîd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999), 2/684.

45 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, Mukaddime, 4.

46 İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücûmu 'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 1b. Sehâvî, İbn Şâhîn'in eserinin girişinde yer verdiği bu değerlendirmeye işaret edip eserin değişik yerlerinde dile getirdiği diğer eleştirilerden örnekler zikrettikten sonra, İbn Şâhîn'i haklı olsa bile eleştirileri sebebiyle dedesine karşı saygısızlık yapmış olmakla tenkit eder. bk. Sehâvî, *el-Cevâhir*, 3/1215-1216.

metinden istinsah edilmiş olmalıdır.⁴⁷ Yalnızca bu iki terceme göz önünde bulundurulduğunda bu nüshanın Sehâvî ve İbn Şâhîn'in kullandığı ilk nüshaya sadık bir metin olduğu söylenebilir. Bu metinde Sehâvî ve İbn Şâhîn'in sözünü ettiği iki terceme geniş bir şekilde yer alır. Her iki terceme Sehâvî'nin bir başlık altında zikrettiği tercemeyle karşılaştırıldığında Sehâvî'nin işaret ettiği tasarruflar da açık bir şekilde görülebilir.⁴⁸

İbn Şâhîn'in eserin yazımıyla ilgili verdiği bu bilgiler, esere son şeklini veren kişi veya kişilere yönelik polemikten bağımsız bir şekilde, eserin son hâlinin bizzat İbn Hacer tarafından oluşturulmamış olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu, Sehâvî ve İbn Şâhîn'in Hibetullâh'la ilgili olarak ulaştığı sonuçta, benzer şekilde Makrîzî ve İbn Hacer'in 525/1131'de atanan İbn Ebî Kâmil ve 549/1154 ve 559/1163-4 yıllarındaki kadı atamasıyla ilgili verdiği bilgiler arasındaki karışıklıkta da görülebilir. Bu karşılaştırmadan anlaşıldığı kadarıyla İbn Hacer, İbn Ebî Kâmil'in adı konusunda büyük oranda Makrîzî'yi takip etmiş, ancak bu bilgileri ulaşabildiği diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırarak sonuçları uzlaştırmaya çalışmıştır. İbn Ebî Kâmil'in adıyla ilgili incelemeleri sonucunda yaygın olarak bilinenin aksine ilk adının Hibetullâh değil Abdullâh olduğu sonucuna ulaşmış ve geniş biyografisini Abdullâh b. Hibetullâh başlığı altında not etmiş olmalıdır.⁴⁹ Buna göre İbn Hacer'in 525/1131 yılında İmâmî kadısı için yazdığı kısa terceme de muhtemelen eserinde son hâli verilmemiş notları arasında bulunmaktaydı.⁵⁰ Yukarıda işaret edildiği gibi İbn Hacer'in H4, H5 tercemelerinde zikredilen adların, her iki tercemedeki bilgilerin büyük oranda birbiriyle örtüşmesine rağmen, aynı kişilere ait olup olmadığına veya bu adlarla ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekmemiş olması bu tahmini destekler. Yine bu yüzden Sehâvî'nin yaptığına benzer şekilde İbn Şâhîn de İbn Hacer'in Hibetullâh b. Abdullâh b. Kâmil b. Abdulkerîm'i iki yerde zikrettiğini not ettikten sonra kendisinin Makrîzî ve diğer kaynaklara müracaat ederek bu bilgileri tek başlık altında bir araya getirdiğini söyler.⁵¹

İbn Dânyâl'in şiirinde İbn Ebî Kâmil ismi geçmez, onun yerine 549/1154 yılından sonrasında karşılık gelen tarihlerde göreve gelen kadılar arasında İbn Kâmil *neclü Kâmil* şeklinde yer yer alır.⁵² Selâhaddîn-i Eyyübî (ö. 589/1193) tarafından azledilen ve yerine bir Sünnî kadının atandığı son Fâtîmî kâdîkudâtın adı da kaynaklarda daha çok kısaca İbn Kâmil şeklinde yer alır.⁵³ Yukarıda İbn Hacer'in İbn Ebî Kâmil için oluşturduğu en uzun adda yer alan "İbn Kâmil"

47 Krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Çelebi, 123), 1b-185a.

48 Krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 98-99, 459. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr* (Molla Çelebi, 123), 77a, 176a. İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücümü'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 109b-110a.

49 Makrîzî'nin 525/1131 yılındaki ismin İbn Hibetullâh b. Abdullâh şeklinde yer almış olması İbn Hacer'in Abdullâh ile Hibetullâh'ın yerlerini değiştirmesinin kaynağı olabilir.

50 İbn Şâhîn eserde yer alması gereken bazı biyografilerin eksikliğini "cam şişeler (*zücâcât*)"de biriktirilmiş notların şişelerden düşmüş olma ihtimaliyle izah etmeye çalışır. İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücümü'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 150b. Sehâvî *zücâcât* kelimesini *cüzâcât* şeklinde tashih edip bunu İbn Şâhîn'in bilgisizliği için bir delil olarak zikreder. bk. Sehâvî, *El-Cevâhir*, 3/1216.

51 İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücümü'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 109b-110a.

52 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 11.

53 Krş. El-İmâd el-İshânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-İsr*, thk. Ahmed Emîn, Şevkî Dayf, İhsân Abbâs (Kahire:

ismi muhtemelen bu adlandırmanın kaynağıdır. Aynı şahsın iki farklı künye ile tanınması durumu için kaynaklarımızda başka örnekler bulabilmek mümkündür. Yukarıda zikrettiğimiz gibi dört kadı ataması bilgisinin yalnızca İbn Müyesser tarafından zikredilmiş olması ve bunun küçük bir bilgi notu hâlinde tesadüfen bulunmuş müstakil bir bilgi olması bu farklılığın nedenini açıklayabilir.

İbn Ebî Kâmil'le ilgili kaynaklarda tespit edebildiğimiz bilgilere şunu da eklemek gerekir. Makrîzî *İtti 'âz*'da İbn Ebî Kâmil'i bu yalın hâliyle iki yerde zikreder. Bunlardan ilkinde İbn Ebî Kâmil aşağıda kısaca göreceğimiz gibi 532/1137 yılı olayları esnasında, 525/1131 yılındaki atamadaki konumuyla uyumlu bir bağlamda karşımıza çıkar; ikincisinde aynı ad 560/1164 yılı iç karışıklıkları ve güç mücadelesi bağlamında karşımıza çıkar. Makrîzî bundan kısa süre öncesine ait olaylar içinde, 559/1163-4 yılında, Hibetullâh b. Abdullâh b. Hasan b. Muhammed b. Ebî Kâmil'in aynı yıl vezir ilan edilen Şâver tarafından kâdilkudât görevinden azledildiği bilgisini verir.⁵⁴ Bu azil bilgisinden kısa bir süre sonra gerçekleşen bir çatışma bağlamında vezir Şâver iki kişiyi tutuklatır ve öldürtür. Tutuklanan kişilerin adının zikredildiği yerde İbn Fahl⁵⁵ ve İbn Ebî Kâmil adları yer alır. Ancak eserin aslında her iki ismin önünde bir kelimelelik bir boşluk bulunur. Bu yüzden açık bir şekilde öldürülen şahsın azledilen kadı olup olmadığını tespit edebilmek mümkün değildir.⁵⁶

Sonuç olarak, kaynaklarda 525/1131 yılında atanan dört kadı arasında yer alan İmâmî kadısı ile 549/1154-566/1171 yılları arasında kâdilkudât atamalarında adı geçen kişilerin aynı kişiler olmalarının ihtimal dâhilinde olduğu söylenebilir. İbn Hacer'in eserinde art arda zikredilen iki Hibetullâh'ın [H3, H4] her ikisinin İmâmî olarak nitelenmesi de bu ihtimali destekler. İkinci ihtimal, yani İbn Ebî Kâmil ve İbn Kâmil'in ayrı şahıslar olduğu kabul edildiğinde isim benzerliği sebebiyle iki kişinin birbirleriyle karıştırılmış olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ancak bu ihtimal İmâmî olan İbn Ebî Kâmil'in 525/1131 yılındaki atama bağlamında Kayserânî ile karıştırılması değil, 549/1154 yılı ve devamında yine bir İmâmî olan İbn Kâmil ile karıştırılmasıyla ilgilidir.

Birinci ihtimali destekleyen durum olarak şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır: İmâmî olan İbn Ebî Kâmil'in adı, kaynaklarda ilk önce kendisiyle aynı mezhepten olan İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasında İmâmî kadı olarak karşımıza çıkar ve bu tarihten sonra kâdilkudât makamına asaleten atanması nispeten uzun bir zaman sonra, 549/1154 yılında, ancak yine mutaassıp bir İmâmî olmakla şöhret bulan vezir Talâi' b. Rüzâk (ö. 556/1161) döneminde gerçekleşir.⁵⁷ Aynı kadının azli de vezirin bertaraf edilmesinden sonra gerçekleşir. Bu, Allouche'un kabulünün aksine, İbn Ebî Kâmil'in mevcut bilgilerden çıkarılabilen profili ve olayların siyasi bağlamıyla yeterince uyumludur. 525/1131 yılından yedi yıl kadar sonra İbn Ebî

Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâki'l-Kavmiyye, 1951), 1/187.

54 Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/278.

55 Makrîzî Mürtefi' b. Fahl adında bir kişiyi 548/1153 yılı olayları arasında Halife Zâfir'in yakın çevresinden biri olarak zikreder. Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/206.

56 Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/279.

57 İbn Zâfir, *Ahbâr*, 111. Makrîzî, *İtti 'âz*, 3/222.

Kâmil'i aşağıda zikredeceğimiz hukuki-politik bir bağlamda İmâmîler'in ileri gelenleri arasında görüyor olmamız da bunu teyit eder. İbn Hacer 525/1131 yılında atanan kadı olarak takdim ettiği İbn Ebî Kâmil'i İmâmîler'in ileri gelenlerinden biri olarak nitelerken bunu desteklemek için ayrıca bir bilgi vermez. Ancak muhtemelen Makrîzî'nin naklettiği şu bilgiden de haberi vardır. Makrîzî 525/1131 yılından yedi yıl sonraki olayları aktarırken İbn Ebî Kâmil'in lider konumuyla uyumlu olan ve özetleyerek nakledeceğimiz şu önemli bilgiyi not eder:

Dört kadı atamasından nispeten kısa bir süre sonra daha önce İbnü'l-Efdal'in darbesinde rol oynayan Rıdvân el-Velaşî, vezirlik makamını, dolayısıyla siyasi gücü ele geçirir. Velaşî daha sonra *el-Câmi'u'l-Atik* imamı el-Fakîh el-Nahhâs lakabıyla meşhur Muhammed b. Nasr'ın teşvikiyle Halife el-Hâfız'ı azledip yerine bir başkasını halife ilan etmeyi planlar, ancak bunun hukuken meşru ve aynı zamanda siyaseten başarılı olabilmesi için Sünnî, İmâmî ve İsmâîlîler'in dinî otoritelerinden onay almak ister. Bu amaçla biri Sünnî, diğeri İmâmî, üçüncüsü İsmâîlî üç kişiyi huzuruna çağırır: Bunlardan ilki aynı yıl İskenderiye'de yaptırdığı medresede hoca tayin ettiği Mâlikî fakihi Ebû Tâhir b. Avf, ikincisi "İmâmîler'in fakihi İbn Ebî Kâmil" ve üçüncüsü *dâî* İbn Selâme'dir. Her biri farklı gerekçelerle vezirin istediği fetvayı vermeye yanaşmaz: Sünnî Ebû Tâhir'e göre halifeyi azil şartları gerçekleşmemiştir, İmâmî İbn Ebî Kâmil zaten Fâtımîler'in imametlerine inanmadığını söyleyerek talebi gerçekleştiremeyeceğini söyler. İbn Selâme ise şu ana kadar insanlara halifenin hak imam olduğunu anlattığı için kendisini yalanlaması gerekeceğini, bu durumda ise sözünün inandırıcı olmayacağını söyler.⁵⁸

3.2.2. Kayserânî, İbn Reşâ, Lübnî, İbnü'l-Ezrak

Allouhe'un tezi doğrultusunda listedeki İbn Ebî Kâmil isminin yerinde Kayserânî'nin bulunması gerektiğini kabul edip onun dikkate almadığı bir bilgi olarak birazdan etraflı bir şekilde ele alacağımız şekliyle Kayserânî'nin Şâfiî olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda şöyle bir durum ortaya çıkacaktır: Aslen bir Sünnî olan Kayserânî, Fâtımî Devleti'nde itibar ve başarıya odaklı bir yol takip etmiş, diğer bazı Sünnî ulema örneklerinde de olduğu gibi, önce kâdîkudât olarak İsmâîliye mezhebini temsil etmiş, daha sonra bir yıl süreyle İmâmîyye Şîasını ve nihayet 528-531/1134-1136 yılları arasında yeniden İsmâîliye mezhebini temsil eden kâdîkudât olarak görev yapmıştır.

Fâtımî yargı tarihi boyunca mezhep aidiyetinin kâdîkudâtlık görevine getirilme konusunda belirleyici bir nitelik olmadığını gösteren yeteri sayıda örnek bulunmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla bu husus dikkate alındığında bunun ihtimal dışı olduğu söylenemezse de incelediğimiz durumla ilgili özel şartlar bu ihtimalin kolaylıkla göz ardı edilebileceğini gösterir. Allouche'un, adının

58 Makrîzî, *İti'âz*, 3/166. Eymen Fuâd'ın İbn Ebî Kâmil'in adı konusunda büyük oranda Makrîzî'yi takip edip onun verdiği künyenin eksiklerini tamamlamaya veya tashih etmeye çalıştığını söyleyebileceğimiz İbn Hacer'i kaynak göstererek Makrîzî'nin 525/1131 yılında atanan Hibetullâh ile 549/1154 yılında atanan Hibetullâh'ı karıştırdığı eleştirisi aceleci bir değerlendirmedir. krş. İbn Müyesser, *Ahbâr*, 115, dipnot 395.

59 krş. İrfan İnce, "Mısır Fâtımî Devletinde Yargı, Kâdi'l-kudâtlık ve Sünnî Ulemanın Yeri", *MUTALAA* 3/2 (2024), 83-104.

Kayserânî ile karıştırıldığını söylediği İbn Ebî Kâmil belirgin bir şekilde İmâmiyye Şiasına müntesiptir ve bu listede bu özelliği sebebiyle yer almış olmalıdır. Bu söz konusu düzenlemenin siyasi amacına, hatta Allouche'un kendi kabulü doğrultusunda İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasındaki temel sâik olan bizzat müntesip olduğu mezhebin İsmâiliye mezhebiyle aynı düzeyde temsil edilmesi amacına daha uygun düşecektir. İbn Ebî Kâmil yerine bu göreve, Şâfiî olduğu bilgisini dikkate almadığımızda dahi İmâmiyye'ye müntesibiyeti konusunda hiçbir bilgi olmayan Kayserânî'nin atanmış olmasını, yalnızca siyasi güç dengeleri veya Kayserânî'nin İbnü'l-Efdal'le olan muhtemel kişisel ilişkileriyle izah etmek kaynakları zorlayan, kabul edilebilir düzeyde gerekçelendirilmemiş bir yorum olacaktır.

Diğer bir ifadeyle Allouche'un teklif ettiği gibi İmâmî kadı olarak İbn Ebî Kâmil değil de Kayserânî'nin atandığı düşünüldüğünde bu atamanın büyük oranda şekli bir düzenleme olduğunu kabul etmek gerekecektir. Hâlbuki dört mezhep kadısı olarak atanan şahsiyetlerin her biri dikkatle incelendiğinde atanan kadıların hem mezhep müntesibiyetlerinin hem de kadılık görevi açısından yetkinliklerinin öne çıktığı görülebilir. İbnü'l-Efdal'in Şâfiî kadısı olarak atadığı ve hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz İbn Reşâ Sultân (ö. 535/1140), 442/1050 yılında Kudüs'te doğmuş, Selâme el-Makdisî ve dönemin Şâfiî fikhının ileri gelen isimlerinden biri olan Nasr b. İbrâhîm el-Makdisî'den fıkıh okumuş; Ebû İshâk el-Habbâl, el-Hile'î, Ebû Osmân İbn Verkâ'dan hadis dinlemiş, aralarında el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin de bulunduğu ileri gelen Sünnî alimlerden icazet almış, 470/1077 yılından sonra Mısır'a gelmiştir. İbn Hacer, İbn Müyesser'den onun Mısır'ın ileri gelen uleması ve *udûlünden* (noter)⁶⁰ olduğunu nakleder.⁶¹ İbn Reşâ önce İskenderiye şehrine yerleşmiştir. Şehrin tanınan Sünnî alimlerinden ve kendisinden hadis almış olan Silefi onu fıkıh ilminde döneminin en üstün alimi olarak niteler ve Mısır ulemasının önemli bir bölümünün ondan ders aldığıı kaydeder. Öğrencileri arasında daha sonra kâdilkudâtlık görevine gelecek olan Şâfiî Mücellî b. Cüme' (ö. 550/1155) de bulunur.⁶²

Listedeki bir diğer isim olan Mâlikî fakihî Lübnî ise 533/1139 yılında yine bir kâdilkudât ataması bağlamında karşımıza çıkar. Vezir Velahşî vefat eden bir Sünnî kâdilkudât yerine bir başka Sünnî fakihî göreve getirmek ister ancak görevi *devlet mezhebine* uyma şartı olmaksızın kabul etmede ısrarcı olunca atama gerçekleşmez. Bunun üzerine vezir atama yapılıncaya kadar Lübnî'yi kâdilkudâtın yetkileri arasında bulunan nikah akitleriyle (*ukûdu'l-enkiha*) ilgili konulara bakmakla görevlendirir.⁶³ Listedeki İsmâilî kadısı İbnü'l-Ezrak ise ileriki bir tarihte kâdilkudât görevine atanmadan önce Halife Hâfız tarafından *dâru'l-ilm* nezareti ve hocalığı

60 *Udûl* fıkıh literatüründe noter işlevini yerine getiren kişiler için kullanılan kavramlardan biridir. bk. Fahrettin Atar, "Noter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/210-213.

61 İbn Hacer'in İbn Müyesser'den yaptığı bu ve benzeri geniş biyografik alıntılar onun Mısır tarihi ve kadılarıyla ilgili iki farklı eserinin bulunduğu ihtimalini güçlendirir. İbn Müyesser İbn Reşâ'ya *Ahbâr*'da iki yerde zikreder. krş. İbn Müyesser, *Ahbâr*, 113, 133.

62 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 162-163.

63 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 381. Metinde Lübnî'nin *daha sonra* İbnü'l-Efdal tarafından dört kadıdan biri olarak atanmış olduğu bilgisi hatalı olmalıdır.

görevine getirilmiştir.⁶⁴

Listede yer alan dördüncü isim İbn Ebî Kâmil'in İmâmîler arasındaki yüksek konumuna yukarıda değinmiştik. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Ebî Kâmil ve İbn Kâmil'in aynı kişiler olduğunu kabul eden Allouche, 525/1131 yılında kâdilkudât olarak atanan bir kadının 549/1154 yılına kadar bu makamdan uzak kalmasını düşük bir ihtimal görürken, bunun politik bağlamla ilişkisini yeterince dikkate almamıştır. Hâlbuki 525/1131 yılındaki düzenlemede ve 549/1154'teki kâdilkudâtlık atamaları dışında başka bir İmâmînin asaleten bu makama atandığını gösteren açık bir bilgiye kaynaklarda rastlanmaz.⁶⁵ Söz konusu her iki atama Fâtımî Devleti'nin zayıfladığı bir dönemde İmâmî bir darbeci veya güçlü bir vezir marifetiyle gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan Kayserânî'nin Şâfiî mezhebine müntesip olması ve İbnü'l-Efdal'le aralarındaki muhtemel iyi ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasında Kayserânî'yi Şâfiî kadısı olarak görevlendirmesi düşünülebilirdi. Ancak Kayserânî'nin ilmî yeterliği konusunda aşağıda değineceğimiz menfî bilgiler dikkate alındığında bunun İbnü'l-Efdal'in planına tam da uygun düşmeyeceğini tahmin etmek güç değildir. Hâlbuki yukarıda da gördüğümüz gibi Şâfiî kadısı olarak atanan İbn Reşâ fikhî bilgisi yönüyle temeyyüz eden bir fakihdir ve Sünnîler içinde temsil kabiliyeti yüksektir. Kayserânî'nin bu atama esnasında kâdilkudâtlık görevini sürdürmeye devam etmiş olması ise onun Kahire elitleri arasındaki sosyal statüsü, makamın bürokratik karakteri ve İbnü'l-Efdal ile arasındaki muhtemel iyi ilişkiler bağlamında anlaşılabilir bir durumdur. Bu şekilde Kayserânî yeni düzende daha önce sahip olduğu konumunu, yargı bürokrasisinin en üst kademesindeki yerini, itibarlı idari görevlerini muhafaza etmiş olacaktır. Muhtemelen Kayserânî'nin bu yetkileri, aşağıda gösterileceği gibi bu düzenlemeden önce sahip olduğu yargının teknik zorluklarından ve gündelik iş yükünden büyük oranda bağımsız, aynı zamanda siyasi gücü temsil eden bir yüksek yargı görevi olarak *mezâlim* davalarına bakma yetkisini kapsıyordu.⁶⁶

Sonuç olarak geniş sosyopolitik bağlamı içinde ele alındığında İbnü'l-Efdal'in Mısır'da yaygın müntesibi bulunan dört ayrı mezhepten ilmî kişiliği ve temsil kabiliyeti yüksek şahsiyetleri genişletilmiş yetkilere sahip kadılar olarak atarken bunu aynı zamanda kâdilkudâtlık makamını muhafaza ederek gerçekleştirdiğini söylemek kaynakları zorlamayan, sosyopolitik bağlamı da dikkate alan bir değerlendirme olacaktır. Bu aynı zamanda farklı çıkar gruplarının beklentilerinin ve kurulu siyasi düzende vuku bulacak köklü bir değişikliğe yönelik muhtemel tepkinin de dikkate alındığına işaret eder. Böylece kâdilkudât makamı yargının en üst kademesini temsil

64 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 458.

65 İbn Hacer, İmâmî nitelemesini dört yerde kullanır. Bunlardan birinde 525/1131 yılında İmâmî kadı olarak atanan İbn Ebî Kâmil'i nitelediği için açık bir şekilde İmâmîye Şîası'nı kastettiği anlaşılmaktadır. Bir diğerinde İbn Ebî Kâmil'in tercemesinden hemen sonra yer alan tercümedeki İbn Kâmil'i bu şekilde niteler. Diğer ikisinde daha erken bir dönemden Nu 'mân ailesinden, biri Meşhur İsmâilî fakihî Ebü Hanife Nu 'mân olmak üzere iki kişiyi nitelediği için İsmâilîliği kastettiğini düşünmek gerekecektir. İbn Hacer 5 ve 6 yüzyıllarla ilgili olarak ise İsmâilî nitelemesini daha düzenli bir şekilde kullanır. krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr* (İmâmî) 204, 422, 307, 458, (İsmâilî): 70, 129, 139, 146, 169, 207, 209, 246, 251, 252, 353, 355, 364, 446.

66 krş. İbn Müeyesser, *Ahbâr*, 107.

eden, ancak devletin siyasi ideolojisinden büyük oranda soyutlanmış bir nitelik kazanmış oluyordu.⁶⁷ Atanan dört kadının müntesip oldukları mezhepler ve temsil güçleri göz önünde bulundurulduğunda, düzenlemenin hem halk hem de yüksek kesimler için ifade ettiği sembolik anlamının, benzer şekilde İbnü'l-Efdal'i destekleyen askeri grupların taleplerinin dikkate alındığı görülebilir. Fâtımî Devleti'nde idarenin büyük bir kriz içinde olduğu bir zaman diliminde gücü ele geçiren İbnü'l-Efdal bu şekilde farklı toplum kesimleri ve siyasi grupların desteğini almak istemiş olmalıdır.

3.2.3. Muhammed b. Ebü'l-Ferec Hibetullâh b. Müyesser el-Kayserânî

Muhammed b. Hibetullâh el-Kayserânî hakkında kaleme aldığı geniş tercemenin başında İbn Hacer, Kayserânî'nin Şâfiî olduğunu vurgular. Kayserânî, İbnü'l-Efdal'in dedesi Bedr el-Cemâlî'nin vezirlik döneminde küçük yaşta babası Ebü'l-Ferec ile Mısır'a gelerek buraya yerleşir. İbn Müyesser, ailenin bu göçünün, Bedr el-Cemâlî'nin iç karışıklıklar, pahalılık ve kıtlıklar sebebiyle iktisadi açıdan yıpranmış bulunan Mısır'da düzenin sağlanması ve ülkenin kalkındırılması amacıyla zengin aileleri ülkeye yerleştirme politikası çerçevesinde gerçekleştiğine işaret eder; Kayserânî ailesi ülkeye davet edilen varlıklı aileler içinde yer alır.⁶⁸ Vezir Bedr aynı zamanda bir Şâfiî fakih olarak bilinen Ebü'l-Ferec'i Sünnî cemaatin yoğunlukla kullandığı anlaşılabilir *el-Câmi 'u'l-Atik* (Amr b. el-Âs Camii)⁶⁹ hatipliği görevine getirir. Ebü'l-Ferec 515/1121 yılında vefat eder; oğlu Kayserânî 521/1127 yılında kâdilkudât olarak atanır. Kayserânî kâdilkudât görevinden önce de başka idari görevlerde bulunmuştur. Kâdilkudâtlık görevine atandığında Kahire elitleri arasındaki itibarlı konumuyla uyumlu bir şekilde geniş kesimleri memnun edecek tasarruflar gerçekleştirmiştir. Daha önce otuz kişi olan mahkeme şahitlerinin sayısını dört misli artırmış, göreve atanmasından sonra kendisine ayrıca mezâlim davalarına bakma yetkisi verildiğinde ise hapishaneleri kontrol ederek halifenin onayıyla uzun yıllar hapiste bulunanların özgürlüğüne kavuşmasını sağlamış, tüccarların sıkıntılarıyla yakından ilgilenmiş ve buna yönelik halife fermanı yayınlanmasını temin etmiştir. Kayserânî aynı zamanda bayram günlerinde düzenlediği görkemli ziyafetlerle ve gösterişe düşkünlüğüyle tanınmıştır. Kayserânî'nin sarayla olan iyi ilişkileri ve İbn Hacer'in dile getirdiği şöhret düşkünlüğü halifenin izniyle kendi adına para bastırması olmasında da görülebilir.⁷⁰

İbn Hacer, Kayserânî'nin Şâfiî fikhî tahsil ettiği bilgisini “söylenişine göre” ifadeleriyle kaydeder. Bunu söylerken muhtemelen İbn Müyesser'den naklettiği şu bilgiye dayanır: İbn Müyesser'in aktardığı kadarıyla Kayserânî ilmî açıdan yeterli değildir ve yargı görevine atanmasında fikhî konusundaki bilgisinden ziyade sahip olduğu varlık ve Kahire elitleri içerisindeki şöhreti etkili olmuştur. İbn Hacer'in yine İbn Müyesser'den naklettiği şekliyle,

67 Krş. İnce, “Mısır Fâtımî Devletinde Yargı, Kâdi'l-kudâtlık ve Sünnî Ulemanın Yeri”, 83-104.

68 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 426.

69 Mısır fethedildiğinde Fustat'ta yapılan ilk mescit *el-câmi 'u'l-'atik* ve *câmi 'u 'Amr İbnü'l-'Âs* olarak bilinir. Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/3.

70 İbn Müyesser, *Ahbâr*, 125-128.

Kayserânî'nin kadılık görevine getirilirken davaları dört fakihin hazır bulunduğu oturumlarda karara bağlamasının emredilmesinin temel nedeni de budur. İbn Hacer, Kayserânî'nin meclisinde bulunması şart koşulan dört fakihten yalnızca birinin adını verir: Şâfiî fakihî Sultân b. Reşâ el-Makdisî.⁷¹ Kaynaklarda vurgulandığı şekilde Kayserânî'nin 521/1127 yılında göreve atandığı ve İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasını gerçekleştirdiği dönemde hâlâ görevde olduğu bilgisiyyle birlikte değerlendirildiğinde, İbn Hacer'in kaydettiği bu bilgi, eğer doğruysa, Kayserânî'nin yargı meclisinde hazır bulunması emredilen kadılardan adı zikredilmeyen diğer üçünün İbnü'l-Efdal'in 525/1131 yılında Şâfiî kadısı olarak atadığı Sultân b. Recâ dışındaki diğer üç kadı olması uzak bir ihtimal değildir. İbn Şâhîn de dört kadı atamasıyla ilgili benzer bir değerlendirme yapar. *Telhîs*'te kadınların görev tarihlerini sırayla zikrettiği bölümde Kayserânî'nin adının yanına bir not düşerek onu "Mısır'da kendisiyle birlikte dört kadının tayin edildiği ilk kadı" şeklinde niteler.⁷² *Ref'u'l-İsr*'da Kayserânî'nin meclisinde hazır bulunması emredilen dört kadı İbnü'l-Efdal'in atadığı dört kadıyla ilişkilendirmezken İbn Şâhîn bu iki bilgiyi birleştirir. Bunun gerekçesi olarak zikrettiği şey aynıdır, yani Kayserânî'nin bilgisinin yetersiz olması.⁷³

3.3. Atanan Kadıların Statüsü

Söz konusu atamada adı geçen kadınların kâdilkudât olarak mı atandıkları sorusu bunun yetki bakımından ifade ettiği şey açısından anlamlıdır. İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr*'da biyografilerine yer verdiği kadınlar incelendiğinde onun yargı yetkisi konusunda bir başka kadının nâibi olarak değil doğrudan halife veya vezir tarafından yetkilendirilmiş olmayı ölçü olarak aldığı görülebilir. İbn Müyesser'in de kâdilkudât kavramını benzer şekilde kullandığı, bununla Fâtımî yargı yapısını ve kavramlarını birebir yansıtmayı amaçlamadığı anlaşılmaktadır. Makrîzî'nin tam metin olarak alıntılıdığı 516/1123 tarihli bir halife fermanında Sikatü'l-mülk Re'si 'aynî' (Res'aynî) görevde olan Vezir el-Me'mûn al-Betâihî'nin vekili olarak nitelenirken, İbn Müyesser aynı ay içinde gerçekleşen azliyle ilgili bilgi verdiği yerde Re'si 'aynî'yi kâdilkudât olarak niteler.⁷⁴ Bu, Halife Zâfir döneminde kesintiye uğramış olsa⁷⁵ da kâdilkudâtların vezirin nâibi olarak atanmalarının belirgin bir şekilde Bedr el-Cemâlî döneminden itibaren kurumsallaşmaya başladığını gösteren verilerle de uyum arz eder.⁷⁶ Mescitlerin, vakıfların, darphanenin idaresi gibi konular her ne kadar kaynaklarda bu makama getirilen bazı kadınlarla ilgili olarak açıkça zikredilmiş olsa da vezirin nâibi olarak görev yapan kâdilkudâtlar da muhtemelen kural olarak bu yetkilerle görev yapmaktaydı. Benzer şekilde mahkeme şahitlerinin atanması, Kahire'de veya diğer bölgelerde

71 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 426-429.

72 İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücûmu'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 9b.

73 İbn Şâhîn, *Kitâbü'n-nücûmu'z-zâhire* (Department des Manuscrits, Arabe 2152), 36a.

74 Krş. Makrîzî, *İttî'âz*, 3/90. İbn Müyesser, *Ahbâr*, 92.

75 Hâfız vezir Velahşi'den sonra vezir ataması yapmaz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 99.

76 İbnü't-Tuveyr (ö. 617/1220) tarih vermeden kâdilkudât makamının bu tarihsel gelişim sürecine atıfta bulunur. Onun ifadelerine göre *vezir-i seyf* bulunuyor ise kâdilkudât ünvanı ona aittir ve kadınların atamasını o gerçekleştirir. Aksi takdirde, ki bununla özellikle Halife Hâfız dönemini kastetmiş olmalıdır, kadı halife tarafından atanır. İbn Hacer'den naklen bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 485.

nâibler atama yetkisi de buna dâhildi. Bununla birlikte vezirlerin kâdılkudâtların yetkileri dâhilinde olan işlere müdahale ettiklerini gösteren örnekler bulabilmek mümkündür. Vezir Me'mûn'un yukarıda zikrettiğimiz Sikatü'l-mülk'ün yerine atadığı yeni kadıya mahkeme şahidi olarak on altı şahitle görev yapmasını, ancak söz konusu şahitlerin bizzat kendisi tarafından belirlenmesi için bir liste hazırlanmasını emretmesi bunun bir örneği olarak okunabilir.⁷⁷ Buna göre İbnü'l-Efdal dört kadı atamasını gerçekleştirirken bu konudaki teamülün dışında bir tasarrufta bulunmuş olmayacaktır. Dolayısıyla, İbnü'l-Efdal bu tasarrufuyla esasen vezirlerin sahip olduğu kurumsal yetki çerçevesinde geniş yetkilerle dört ayrı kadı atamış olmalıdır. Bu kadıların vezirin nâibi sıfatıyla kâdılkudât görevine devam eden Kayserânî ile ortak noktaları ise başka bir kadının nâibi olmamalarıydı. Dolayısıyla dört kadı ataması bilgisinin kaynağının bu kadıları yalnızca kadı olarak nitelerken fiili durumu tam olarak yansıttığı söylenebilir. Bu bağlamda Allouche'un söz konusu kadıların niteliğini belirlemek üzere bu bilgiyi Memlük dönemindeki kâdılkudât uygulamasıyla mukayese eden geç bir kaynağa atıfta bulunması da isabetli olmayacaktır.

Düzenleme, siyasi saikleri açısından İbnü'l-Efdal'in dedesi vezir Bedr el-Cemâlî'nin gerçekleştirdiği, yine bir yargı düzenlemesi olan ve başta Sünnîler olmak üzere İsmâilîler dışındaki mezheplere miras hükümleri konusunda ayrıcalık tanıyan *el-mezhebü'd-dâric* uygulamasıyla karşılaştırılabilir niteliktedir. İbnü'l-Efdal'in dedesi Bedr el-Cemâlî bu düzenlemeyle mukayese edilebilir bir siyasi bağlamda Sünnî kesimlere Fâtımî hukuk sistemi içinde miras konularıyla sınırlı olmakla birlikte önemli bir ayrıcalık tanımıştır. Uygulama dört kadı atamasından dokuz yıl kadar önce yürürlükten kaldırılmıştır.⁷⁸ Bu bağlamda değerlendirildiğinde dört kadı atamasının özellikle Sünnîler açısından aynı zamanda dokuz yıl önce kaybedilmiş bir ayrıcalığın daha geniş bir çerçevede yeniden kazanılması anlamına geldiği, dört kadı ataması bilgisinde kadıların miras konusundaki yetkilerinin özellikle vurgulanmasının da bu duruma işaret ettiği söylenebilir.

Yukarıdaki bilgilere ilave olarak Fâtımî Devleti'nde yargının işleyişiyle ilgili kaynaklarda tespit edilen aşağıdaki bilgiler İbnü'l-Efdal'in dört kadı atama tasarrufunun Fatımî yargı düzeni bağlamındaki anlamını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Fâtımî ve Memlük dönemlerinde yüksek idari görevlerde bulunmuş olan İbn Tuveyr (ö. 617/1220)⁷⁹ Fâtımî yargı düzeninde yüksek yargı kurumunu tarif ederken kâdılkudâtın meclisinde kadı adına işlem yapan dört adet görevli bulunduğunu (*müvekkî*'), ayrıca kâdılkudâtların Kahire ve Mısır'da dört adet nâibleri olduğunu, bunların sürekli bir şekilde davalara baktığını kaydeder.⁸⁰ Kayserânî'nin dört kadı

77 İbn Müyesser, *Ahbâr*, 92.

78 Krş. İrfan İnce, "Hicri Beşinci Yüzyılda Zevî'l-erhâmın Mirasçılığı Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebu'd-dâric Uygulaması", *Usûl İslam Araştırmaları* 25 (2016), 31-62.

79 Murat Öztürk, "İbnü't-Tuveyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/622-623.

80 İbnü't-Tuveyr'in eseri günümüze ulaşmamıştır. Eymen Fuâd Seyyid eserden yapılan nakilleri bir araya getirerek, *Nüzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn li 'bni't-Tuveyr* adıyla neşretmiştir. Kâdılkudâtların Kahire ve Mısır'da dört nâib atadığı bilgisini içeren kısım bu neşirde yer almaz, ancak İbn Hacer'in *Ref'u'l-ısr*'ının

huzurunda davalara bakma şartına, en azından şeklen benzer bir durumu daha erken bir tarihten, Halife Hâkim (386-411/996-1021) dönemiyle ilgili olarak tespit edebilmek mümkündür. Halife Sünnî bir fakihî kâdilkudât olarak atarken kadının verdiği kararların “halifenin mezhebine” uygunluğunu kontrol amacıyla hüküm meclisinde hazır bulunacak dört kadı görevlendirir.⁸¹ Bu bilgilere, özellikle Fâtımî hâkimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren İsmâilî kâdilkudâtların Sünnî fakihler içinden nâib atarken ayrıca kararlarını İsmâilî mezhebine göre vermeleri şartını koştuklarını gösteren örnekler de eklenebilir.⁸² Tüm bunlar İbnü'l-Efdal tarafından gerçekleştirilen dört kadı atamasının olayın gerçekleştiği bağlamda yapısal olarak büyük bir değişiklik olarak algılanmadığına işaret eder.

Son olarak haber kaynağının bunu İslam ümmetinde görülmemiş bir olay olarak nitelemesiyle ilgili küçük bir not: Aynı beldede farklı mezheplerden dört kadının atandığı bu düzenlemeden yaklaşık bir asır önce Irak'ta yazan Şâfiî fakihî Mâverdî (ö. 450/1058) bir beldede birden fazla kadı atanmasıyla ilgili üç durum tasavvur edilebileceğini söyler: Bunlardan ilkinde kadınların yetkisi belirli bölgelerle sınırlı olabilir, ikincisinde ise bu sınırlama, borçlanmalar ve nikah konuları gibi kadınların bakacakları konularla ilgili olabilir. Mâverdî her iki durumun da caiz kabul edildiğini söylerken üçüncü durum yani her iki kadının genel yetkiye sahip olması durumuyla ilgili olarak Şâfiî fakihlerinin ihtilaf ettiklerini kaydeder. Azınlıkta olan gruba göre böyle bir atama davalılar arasında ihtilafa sebep olacağı için geçerli değildir. Eğer iki atama da aynı anda gerçekleştiyse her ikisi de da geçersiz, aksi takdirde ilk atama geçerli olacaktır. Çoğunluk ise bunun caiz olduğu görüşündedir. Çünkü bu atama vekâlet gibi bir işlemdir ve neticede bir nâib atamadan ibarettir (*istinâbe*). Dava taraflarının ihtilafı durumunda davacı dikkate alınacak, eğer bu konuda aynı düzeyde iseler taraflardan herhangi birine en yakın hâkim yetkili olacak, bu konuda da eşitlik söz konusuysa kimilerine göre aralarında kura çekilecek kimilerine göre ise davaya bakacak hâkim konusunda bir anlaşmaya varıncaya kadar davaları dinlenmeyecektir.⁸³

Mâverdî'nin bu sınıflamasında üçüncü şıkka karşılık gelecek bir durum Fâtımî Devleti'nin Mısır hâkimiyetinin ilk yıllarında kısa süreliğine de olsa ortaya çıkmış, İsmâilî fakih Ali b. Nu'mân, Fâtımî halifesi Mu'izz tarafından hâlen görevde olan Mâlikî fakihî Kadı Zührlî'yle eşit statüde olmak üzere kadı olarak atanmıştır. Ancak kısa süre sonra Mu'izz'in halefi Halife Azîz dava taraflarından birinin Ali'ye diğerinin Zührlî'ye başvurması durumunda davanın Ali tarafından görülmesini emretmiştir.⁸⁴ Her ne kadar üçüncü şıkla ilgili olarak Mâverdî kadıların tanınacak öncelik üzerinden yetki çatışmasının çözümlenmesini bir ihtimal olarak zikretmese de, sıraladığı diğer çözümlerle mukayese edildiğinde Mâverdî'nin görüşlerine

sonuna eklenmiş olan alıntıda yer alır. krş. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 487. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn li'bni't-Tuveyr*, nşr. Eymen Fu'âd Seyyid (Beirut 1412/1992), 107-109.

81 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 71-73.

82 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 282.

83 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, (Kahire: Dârü'l-Hadis), 134.

84 İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 282.

atıfta bulunduğu fakihler açısından da böyle bir çözümün kabul edilebilir olacağı tahmin edilebilir. Bu değerlendirmeler ışığında 525/1131 yılındaki eşit statüde dört kadı atamasının İslam ümmetinde görülmemiş bir olay olarak nitelenmesi görece doğru kabul edilebilir. Zira eşit statüde birden fazla kadının aynı yerde görev yapması Mâverdi'nin ifadelerinde teorik bir tartışma gibi gözükse de İbn Nu'mân ve Zühli örneğinde benzer bir durumun daha önce gerçekleştiği görülebilir. Belki de bilgi kaynağımızın şaşırtıcı bulduğu şey uzun süren tek hukuklu bir yargı düzeninden sonra her biri Şii ve Sünnî mezheplerden dört kadının aynı anda görev yapmış olmasıdır.

Sonuç

Sonuç olarak İbnü'l-Efdal'in dört kadı atamasıyla ilgili kaynakların İbn Müyesser'e atıfla naklettiği listede Allouche'un iddia ettiğinin aksine bir yazım hatası söz konusu değildir. Kaynaklardaki sınırlı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Efdal'in gerçekleştirdiği darbeye ön ayak olanlar içinde farklı mezhep müntesipleri bulunmaktaydı. Özellikle askeri grupların liderlerinden biri olan ve daha sonra vezirlik makamını ele geçirecek Velahşi Sünnî iken, kardeşi İbnü'l-Efdal gibi İmâmîydi. İbnü'l-Efdal'in darbesinin kalıcı bir başarıya ulaşabilmesi için farklı mezhep aidiyetlerine sahip Kahire elitlerinin, askeri grupların ve halkın desteğine ihtiyacı vardı. Fâtımî hâkimiyetinin Mısır'da tesisinden bu yana önemli bir sorun hâline gelen tek tip İsmâilî yargı düzeninden vazgeçilip çoğulcu bir yargı düzenine geçilmesi, tüm gruplara bu ara dönemde daha serbest bir ortam vaat eder nitelikteydi. Halifenin yerine geçecek bir erkek çocuğunun hayatta olup olmadığı bilinmediği, erkek çocuğun olmaması durumunda halifenin kim olacağına Fâtımî imamet ideolojisinde öngörülmediği bu belirsizlik ortamında İsmâilî gruplar da tatmin edilmiş oluyordu. Atanan kadıların, aynı zamanda bu gruplar içinde saygın ve yargı görevi açısından yetkin kişiler olması bunun şekli bir düzenleme olmadığını gösteriyordu; atamalar muhtemelen nüfuz gruplarıyla yapılan bir pazarlığın sonucu gerçekleşmişti. İbnü'l-Efdal bu atamayı Fâtımî idari düzeninde teamül olduğu şekliyle vezirlerin sahip olduğu kâdılkudât vasfıyla gerçekleştirmişti. Daha önce vezir nâibi olarak yargının başında bulunan Kayserânî bu düzenlemeyle birlikte mescitler ve darphanenin idaresi gibi itibarlı yüksek idari görevleri ve mezâlîm davalarına bakmayı sürdürdü. Yeni atanan dört kadı ise, muhtemelen daha önce Kayserânî'nin hukuk davalarında danışman olarak veya onun vekili olarak görev yapıyordu. Ancak bu düzenlemeyle kendi mezheplerine göre karar verme yetkisiyle hukuk davalarına bakmaya başladılar. İbnü'l-Efdal böylece farklı gruplar nezdindeki meşruiyetini de güçlendiriyordu. Bu yönüyle İbnü'l-Efdal'in yargıdaki söz konusu düzenlemesi, mukayese edilebilir siyasi şartlar altında dedesi Bedr el-Cemâli'nin ihdas ettiği, miras hükümleri konusunda öncelikli olarak Sünnî grupların beklentilerine karşılık verme amacı taşıdığı tahmin edilebilecek *el-mezhebü'd-dâric* uygulamasıyla benzerlik gösterir. Diğer yandan uygulamanın kısa sürmüş ve karmaşık bir politik bağlamda gerçekleşmiş olması bu olayın dönemin tarih yazarlarının dikkatinden kaçmasına neden olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Allouche, Adel. "The Establishment of Four Chief Judgeships in Fâtimid Egypt". *Journal of the American Oriental Society* 105/2 (1985), 317–20.
- Askalâni, İbn Hacer. *Ref'u'l-ısr an kuzâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1418/1998.
- Askalâni, İbn Hacer. *Ref'u'l-ısr an kuzâti Mısr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Çelebi, 123, 1b-185a.
- Atar, Fahrettin. "Noter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/210-213. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Erol, Burak Gani. "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 87 (September 2018), 73-87.
- Gökhan, İlyas & Çakır, Ömer Faruk. "Sultan ve Başkadı: Baybars'ın Hukuk Reformu". *Tarihçi* 1/1 (Ocak 2021), 153-165.
- İbn Şâhîn, Celâlüddîn Yûsuf, *Kitâbü'n-nücûmu'z-zâhire bi-telhisi ahbâri kuzâti mısr ve'l-kâhire*. Paris: Bibliotheque Nationale de France, Department des Manuscrits, Arabe 2152, 1a-119b.
- İbnü't-Tuveyr. *Nûzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn li'bni't-Tuveyr*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Beyrut: 1412/1992.
- İbn Zâfir, Cemâlüddîn Ali. *Ahbâru'd-düveli'l-münkatı'a*. thk. Andre Ferre. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye [Institut Français d'Archeologie Orientale], 1972.
- İsfahâni, el-İmâd, *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr*. thk. Ahmed Emîn, Şevkî Dayf, İhsân Abbâs. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâki'l-Kavmiyye, 1951.
- İnce, İrfan. "Hicri Beşinci Yüzyılda Zevî'l-erhâmın Mîrasçılığın Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebu'd-dâric Uygulaması". *Usûl İslam Araştırmaları* 25 (2016), 31-62.
- İnce, İrfan. "Mısır Fâtımî Devletinde Yargı, Kâdi'l-kudâtlık ve Sünnî Ulemanın Yeri". *MUTALAA* 3/2 (Haziran 2024), 83-104.
- Lev, Yaacov. *The Administration of Justice in Medieval Egypt: From the Seventh to the Twelfth Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed. *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-fâtımiyyin'al-hulafâ*. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. 3 Vol. Kahire: el-Meclisü'l-Âlâ li's-Şüüni'l-İslâmiyye, 1416/1996.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed. *El-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hitat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed. *Kitâbu'l-Mukaffa'l-kebir*. thk. Muhammed Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed. *El-Müntakâ min Ahbâri Mısr li-İbn Müyesser*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye [Institut Français d'Archeologie Orientale], 1981.

- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb b. Muhammed el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002.
- Öztürk, Murat. "İbnü't-Tuveyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/622-623. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *El-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-islâm İbn Hacer*. thk. İbrâhîm Bâcis Abdülmecid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-muhâzara fî tarîhi Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l- Fazl İbrâhîm. 3 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Sherman A. Jackson, "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlûk Egypt". *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995). 52–65. <https://doi.org/10.2307/605308>.
- Stern, S. M. "The Succession to the Fatimid Imam Al-Āmir, the Claims of the Later Fatimids to the Imamate, and the Rise of Tayyibî Ismailism". *Oriens* 4/2 (1951), 193–255. <https://doi.org/10.2307/1579511>.
- Uzun, Kâzım. "Memlûklerin İlk Asrındaki Mezhepler Arası Çekişmeler Bağlamında Necmeddin Et-Tarsûsî'nin Tuhfetü't-Türk'üne Dair Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 17 (2023), 33-56. <https://doi.org/10.23897/usad.1242032>